

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

Освітній рівень

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСІЇ

Назва теми

Галузь знань

05 «Соціальні та поведінкові науки»

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність

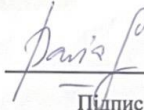
053 «Психологія»

Шифр і назва спеціальності

Шифр 24240

номер ІНП

Виконала: студентка 2-го курсу, ППмз-23-1

Підпис

Дарина СЕМЕНЮК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник доктор педагогічних наук, професор

Підпис

Євген ПАВЛЮК

Ім'я ПРІЗВИЩЕ

Науковий ступінь, вчене звання

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

д-р психол. наук, професор

Підпис

Таїсія КОМАР

Ім'я ПРІЗВИЩЕ

02. грудня 2024 р.

Хмельницький 2024

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту

Кафедра психології та педагогіки

Освітній рівень магістерський

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Освітньо-професійна програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології та педагогіки

 Таїсія КОМАР

протокол № 5 від 14 грудня 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ ДИПЛОМНУ РОБОТУ

Дарина СЕМЕНЮК

1. Тема кваліфікаційної дипломної роботи: «Соціально-психологічні чинники підліткової агресії»

Керівник кваліфікаційної дипломної роботи: Валентина АФАНАСЕНКО, д. філос. наук, професор

Затверджено наказом ректора університету від 26 серпня 2024 р. № 60

2. Строк подання здобувачем роботи на кафедру 10 грудня 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: особистісний опитувальник діагностики прояву форм агресії Басса-Дарки; скринінговий опитувальник п'яти факторів особистості BFI-10 (О. О. Сердюк, Б. О. Базима); опитувальник СПА (соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р.Даймонда); спостереження, бесіда.

4. Зміст кваліфікаційної дипломної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічних чинників підліткової агресії, наукові підходи до проблеми агресії та її природи у різних психологічних концепціях, психологічні уявлення про підліткову агресію та чинники її виникнення, висновки до першого розділу; розділ 2. Емпіричне дослідження чинників появи підліткової агресії та програма профілактики її виникнення в умовах навчального закладу, організація та методи емпіричного дослідження, аналіз результатів дослідження особливостей підліткової агресії та чинників, що її зумовлюють, програма профілактики агресивної поведінки підлітків в умовах навчального закладу, тренінг формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки, висновки до другого розділу; висновки; перелік джерел посилання.

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень) 10 таблиць.

Консультанти розділів кваліфікаційної дипломної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

Дата видачі завдання 14 грудня 2023 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної дипломної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До 01.12. 2023 р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 01.02. 2024 р.	виконано
3	Оформлення вступу магістерської дипломної роботи.	До 01.03. 2024 р.	виконано
4	I розділ магістерської дипломної роботи	До 01.06. 2024 р.	виконано
5	II розділ магістерської дипломної роботи.	До 01.10. 2024 р.	виконано
6	Загальні висновки.	До 01.11.2024 р.	виконано
7	Оформлення магістерської дипломної роботи.	До 10.12. 2024 р.	виконано
8	Попередній захист магістерської дипломної роботи.	До 01.12.2024 р.	виконано
9	Захист магістерської дипломної роботи (відповідно графіку)	06 грудня 2024 р.	виконано

Здобувач Дарина СЕМЕНЮК

Керівник роботи Євген ПАВЛЮК

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи: «Соціально-психологічні чинники підліткової агресії»

Здобувач: Дарина СЕМЕНЮК

Керівник: Євген ПАВЛЮК

Кваліфікаційна робота включає 60 сторінок, 10 таблиць, перелік джерел посилання складає 54 найменувань, 1 додаток.

Ключові слова: агресія, підліткова агресія, фрустрація, соціально-психологічної адаптації, форма агресії.

Об'єктом дослідження є підліткова агресія.

Предметом дослідження є соціально-психологічні чинники підліткової агресії.

За результатами дослідження здійснено аналіз наукових підходів до проблеми агресії та її природи у різних психологічних концепціях, психологічних уявлень про підліткову агресію; емпірично досліджено та виявлено особливості підліткової агресії та чинники, що її зумовлюють; обгрунтовано та розроблено змістові та організаційні аспекти програми профілактики агресивної поведінки підлітків в умовах навчального закладу, тренінг формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки.

Одержані результати можуть бути використані для психологів, педагогів та соціальних працівників, які працюють із підлітками, для створення навчальних програм і тренінгів, спрямованих на розвиток комунікативних навичок, емпатії та емоційної стійкості, що сприятиме ефективній інтеграції підлітків. Крім того, діагностичний інструментарій та розроблена програма профілактика агресивної поведінки підлітків в умовах навчального закладу і тренінг у підлітків навичок ефективної взаємодії та ненасильницьких форм поведінки можуть бути використані психологами та вчителями для запобігання появі підліткової агресії.

Дипломник

Дарина СЕМЕНЮК

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту 01 грудня 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСІЇ	
1.1. Наукові підходи до проблеми агресії та її природи у різних психологічних концепціях.....	9
1.2. Психологічні уявлення про підліткову агресію та чинники її виникнення	13
Висновки до першого розділу	18
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ПОЯВИ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСІЇ ТА ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ ЇЇ ВИНИКНЕННЯ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ	
2.1. Організація та методи емпіричного дослідження.....	20
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей підліткової агресії та чинників, що її зумовлюють	24
2.3. Програма профілактики агресивної поведінки підлітків в умовах освітнього закладу	39
2.4. Тренінг формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки.....	47
Висновки до другого розділу.....	56
ВИСНОВКИ.....	58
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	61
ДОДАТКИ... ..	67

ВСТУП

Актуальність дослідження. Ряд соціально-економічних та політичних трансформацій в Україні зумовлених війною актуалізують деструктивні тенденції в суспільстві, підвищують загальний рівень агресивності суспільного та індивідуального буття особистості. Відображенням цього явища служить зростання підліткової агресії. Підлітковий вік розглядається в психології як найбільш уразливий, незахищений. Підліток стурбований пошуком свого індивідуального стилю взаємодії з самим собою та світом. На жаль, дослідження психологів показують, що досить великий відсоток сучасних підлітків виявляють агресивність у ставленні до інших людей, а також демонструють аутоагресію. Саме тому, дослідження проблеми соціально-психологічних чинників підліткової агресії та пошук засобів її профілактики стає надзвичайно актуальним.

Проблема вивчення детермінації підліткової агресії має давню традицію у психологічній науці (А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, К. Лоренца, З. Фрейд та інші). У сучасній вітчизняній психологічній літературі проблема агресивної поведінки підлітків розглядається в дослідженнях М. Ф. Будіянського, О. Ю. Дроздова, О. Є. Мойсеєва, В. Р. Павелків, Л. М. Руденко, та інших. Проте, в психологічній науці досі недостатньо повно вирішена проблема чинників агресивної поведінки підлітків, їх місця та ступеню впливу на формування та прояв цього феномену, особливо в умовах воєнного стану. Прояви агресії дезорганізують не тільки навчальну діяльність підлітків, вони починають руйнувати особистісні структури. Тому так важливо знати чинники виникнення підвищеної агресії підлітків, що в свою чергу, приведе до своєчасного проведення профілактичної роботи, яка сприятиме зниженню агресії підлітків й формуванню їх адекватної поведінки.

Отже, соціальна значущість проблеми і її недостатнє теоретичне та експериментальне вивчення зумовили вибір теми дипломної роботи: “Соціально-психологічні чинники підліткової агресії”.

Об'єкт дослідження: підліткова агресія

Предмет дослідження: соціально-психологічні чинники підліткової агресії.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості підліткової агресії та соціально-психологічних чинників, що її зумовлюють, а також розробити програму профілактики підліткової агресії в умовах навчального закладу

Відповідно до мети визначено **завдання:**

1. Проаналізувати та узагальнити науково-психологічні підходи до дослідження феномену агресії та проблеми соціально-психологічних чинників підліткової агресії.

2. Емпірично дослідити особливості проявів агресії підлітків залежно від особливостей їхньої когнітивної сфери, а також в контексті їх особистісних якостей та приналежності до різних соціальних груп.

3. Обґрунтувати та розробити програму профілактики агресивної поведінки підлітків в умовах навчального закладу та тренінг формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та ненасильницьких форм поведінки.

Гіпотеза дослідження: особливості прояву агресивної поведінки підлітків визначатимуться специфікою розвитку їх когнітивної сфери, особистісними характеристиками, особливостями соціалізації підлітка та приналежністю до певної статевої та соціальної групи.

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження:**

- *теоретичні:* узагальнення теоретичних даних, аналіз психологічних, соціально-педагогічних джерел, порівняння, синтез праць присвячених проблемі дослідження з метою визначення науково-теоретичного підґрунтя розробки емпіричного дослідження та програми профілактики підліткової агресії в умовах навчального закладу;

- *емпіричні:* особистісний опитувальник діагностики прояву форм агресії Басса-Дарки; скринінговий опитувальник п'яти факторів особистості BFI-10 (О. О. Сердюк, Б. О. Базима); опитувальник СПА (соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р.Даймонда); спостереження, бесіда;

статистичні – математичні методи обробки, отриманих експериментальних даних (кореляційний аналіз Спірмена).

Практичне значення роботи визначається тим, що отримані теоретичні та емпіричні результати дослідження, розроблена програма профілактика агресивної поведінки підлітків в умовах навчального закладу та тренінг у підлітків навичок ефективної взаємодії та ненасильницьких форм поведінки можуть бути використані психологами та вчителями для запобігання появі підліткової агресії.

Апробація результатів дослідження. Теоретичні висновки та отримані результати емпіричного дослідження були презентовані на XX Міжнародній науково-практичній конференції «Scientific Research: Modern Challenges and Prospects» (Prague, Czech Republic. (April 24-26, 2024). За результатами дослідження опубліковано тези «Профілактика виникнення страхів у молодших школярів в освітньому процесі».

Експериментальна база дослідження. У емпіричному дослідженні брало участь 54 підлітки Комунального закладу загальної середньої освіти "Ліцей № 9 Хмельницької міської ради".

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, переліку джерел посилання (49 найменувань). Робота містить 10 таблиць. Загальний обсяг роботи становить 58 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСІЇ

1.1. Феномен агресії та аналіз наукових підходів до чинників її виникнення

Феномен агресії досить складний, його наукове трактування неоднозначне. В історії психології існує ряд теорій, спрямованих на пояснення сутності агресії, її причин та функцій у житті людини.

Саме слово “агресія” походить від латинського “aggressio”, що означає "нападати". У первісному сенсі бути агресивним означало «рухатися до мети швидко, без сумніву та страху». У філософському словнику це поняття позначає гранично насильницькі акти суб'єктів взаємодії. Воно пов'язане з інстинктом самозбереження і продовження роду і виступає важливим адаптивним механізмом усього живого, а у світі соціальної інтеракції характеризується насильницькими і примусовими актами фізичної і вербальної поведінки суб'єктів, що виходять за межі фізичної самодостатності і духовної суверенності і в своїй деструктивній функції загрожують безпеці як окремого людського індивіда, так і соціального життя в цілому [1].

Є інший підхід до тлумачення поняття *agredi* (агресивний), яке походить від дієслова *gradior* «ступая, іду», спорідненого з *gradus* «крок» і *ad* - на, тобто «рухатися на», «ходити, мандрувати» [7].

В універсальному словнику-енциклопедії ми знаходимо таке визначення агресії. Це поведінка, яка має на меті завдання болю, страждань, шкоди; приймає форму фізичних, словесних вчинків; з'являється внаслідок фрустрації на ґрунті збуджених емоцій, гніву, злості (агресія реактивна) чи в якості завченої поведінки з метою отримання певної користі (агресія інструментальна) [40].

На думку К. Лоренца агресія бере початок із вродженого інстинкту боротьби за виживання, який є у всіх живих істот. Внутрішньовидова агресія, виявиться частиною організації всіх живих істот, що зберігає їхню систему функціонування і

саме їхнє життя. Для досягнення мети, самовдосконалення, більшої успішності потрібен певний рівень агресії [50].

Отже, спочатку агресивною визначалася будь-яка активна поведінка, як доброзичлива, так і ворожа. Пізніше під агресією стали розуміти ворожу поведінку стосовно оточуючих. У сучасній психології агресія розглядається подвійно як певна характеристика активності суб'єкта, що дозволяє досягти мети, успіху, лідерства. Так представники американської психолого-педагогічної науки наголошують на тому, що позитивно направлена агресивність розвиває у людини дух ініціативи, підприємництва, почуття впертості, а тому деякі види агресії сприяють адаптації людини, і їх треба заохочувати. З іншого боку, агресія розглядається як деструктивна характеристика або модель поведінки, що призводить до асоціальних дій і руйнує або саму людину, або навколишній світ (етикогуманістичний підхід, який поширений в рамках релігії, екзистенціальної та гуманістичної психології) [10].

Початок такого розуміння агресії покладено в роботах Е. Фромма. Науковець говорив не тільки про руйнівну агресію, він виділяє її види: доброякісну, біологічно адаптовану, яка сприяє підтримці життя; злоякісну, яка властива тільки людині і в якій проявляється деструктивність; інструментальну; псевдоагресію (ненавмисна, ігрова, самоствердження); оборонну (напад, втеча, опір, конформізм). Звіси, біологічно адаптивна агресивність закладена у філогенезі та властива як тваринам, так і людям; виникає спонтанно, спрямовано усунення загрози. Біологічна не адаптивна агресія – це деструктивність та жорстокість, не обумовлена необхідністю захисту від нападу чи загрози; є специфічно людським феноменом [48].

У сучасній психології агресія сприймається як модель поведінки, вона перебуває під безумовним контролем соціальних норм, що продукуються культурою і визначають тип і частоту проявів агресивних форм поведінки. Цим самим підкреслюється складність мотиваційно-психологічного аналізу агресії, яка завжди є полімотивованою. Оцінка вчинку людини як такого, що не відповідає нормі, залежить від національних традицій, культури і є історично мінливою.

Агресивним вважається не фактичний зміст поведінкового акту, а ставлення щодо нього інших людей [49].

Вчені виділяють також феномен деіндивідуалізації, коли людина знає, що порушує соціальні норми, але не боїться це робити і коли людина взагалі не усвідомлює існування норм. У цьому контексті цікавими є дослідження феномену групової агресії. У теорії соціального наочіння акцент робиться на тому, що агресивні установки групи знижують рівень особистісного опору агресії. Відповідно до концепції деіндивідуалізації присутність в групі підвищує анонімність індивіда та знижує почуття відповідальності за свої агресивні дії [52].

Всі спроби тлумачити агресію йшли в руслі визначення наслідків, до яких вона призводить, або умов, що їй передують, зокрема, наміру нанести збитки. Відповідно до такого нормативного підходу, вирішальне місце у визначенні агресії повинно належати поняттю норми. Якщо поведінка відповідає соціальним нормам, вона не буде розглядатися як агресивна, незалежно від ступеню її наслідків; і навпаки, якщо норми порушені, на поведінку “наліплюється” ярлик “агресії”. Відповідно, О. Ю. Дроздов виділяє такі наукові підходи до визначення агресії: агресія розглядається як форма поведінки, яка визначається прагненням зашкодити; як намір, що виключає випадкове ненавмисне заподіяння шкоди жертві; як образа або заподіяння шкоди; як порушення живих організмів; як порушення з боку істоти, яка прагне уникнути нападу [10].

Під агресивною поведінкою розуміється така поведінка, яка в результаті завдає шкоди певному живому чи неживому суб’єкту, або ж має певні ворожі наміри щодо нього. Схильність індивіда до виявляння такого роду поведінки називається агресивністю [41].

Л. М. Руденко здійснив наукове узагальнення та виділив такі методологічні підходи до вивчення проблеми агресії у різних психологічних школах: 1) *еволюційно-генетичний підхід* (доцільний інстинкт З. Фрейда, А. Адлера, Е. Фромма; етологічний підхід К. Лоренца; соціобіологічний підхід Мідника, Мойєра); 2) *гуманістичний підхід* (самоздійснення як протистояння

агресії – ідеї А.Маслоу, А.А.Реана, К.Роджерса, В.Франкла). Більш детально науковцем був висвітлений третій біхевіоральний підхід. Зокрема, теорія агресії А. Басса (у якій агресія розглядається як будь-яка поведінку, що містить загрозу або наносить збиток іншим; фрустрація визначається як блокування процесу інструментальної поведінки; вводиться поняття ворожої агресії, яка мотивується наміром заподіяти зло, та інструментальної агресії, коли агресія стає інструментом особистого збагачення або просування; розводиться поняття агресивності й ворожості; виділяються види агресивності (фізична агресія; подразнення; вербальна агресія) та види ворожості (образа – заздрість і ненависть до оточуючих за справжні й вигадані дії; підозрілість). У теорії фрустраційної агресивності Дж.Долларда й Н.Міллера висувається наукове положення про те, що «агресія завжди є наслідком фрустрації, реакцією на фрустрацію. Згідно з теорією «фрустрації-агресії» Леонарда Берковиця стимули набувають властивість провокувати агресію (тобто потенційно можуть викликати агресію) за допомогою процесу, подібного до класичного вироблення умовних рефлексів. А. Бандура називає свій підхід соціобіхевіоральним та вважає, що для виникнення агресії недостатньо того, щоб суб'єкт був фрустрований, він повинен мати перед собою якийсь агресивний приклад для наслідування [28].

Ю. В. Качанова у своєму теоретичному дослідженні узагальнює теоретичні підходи до пояснення причин агресивності та виділяє такі: біологічний (агресивна енергія весь час накопичується, доки не знайде спосіб її вивільнити); соціобіологічний (агресивність виникла в ході еволюції для боротьби з суперниками за своє «місце під сонцем» і є цілком адаптивною рисою особистості); генетичний (схильність до проявів агресії є спадковим явищем) [13, с. 29–31].

Отже, у психологічній науці поняття «агресія» має кілька значень. Розрізняють агресію як наслідок фрустрації; інструментальну агресію – спосіб досягнення значущої мети; ситуативну агресію – людина, яка кинулася на захист, змушена діяти агресивно. Розводять поняття агресія і агресивність. Агресивність розглядають як властивість особистості, схильність людини здійснювати акти фізичної чи вербальної агресії, спрямованої проти інших; як рису характеру; як одна

з найважливіших характеристик дій та вчинків, які визначають та встановлюють взаємини між людьми; як дію особистості [46; 47; 53; 54].

Загалом ми будемо дотримуватися такої позиції, що агресивна поведінка є деструктивною поведінкою, яка не відповідає нормам і правилам життєдіяльності, та спрямована на завдання шкоди собі, іншим людям, або ж викликає у них психологічний дискомфорт. Важливо розуміти, що агресивна поведінка – це комплексне явище, що є результатом взаємодії кількох чинників.

1. 2. Психологічні уявлення про підліткову агресію та чинники її виникнення

Теоретичний аналіз підходів до підліткової агресії передбачає розгляд особливостей підліткового віку, його новоутворень, провідної діяльності та соціальної ситуації розвитку з метою виявлення чинників виникнення агресивної поведінки. Особливий інтерес мають праці, автори яких виявляють соціально-психологічну зумовленість підліткової агресії.

Підліткова агресія – це наслідок особистісної кризи, коли підлітки втрачають орієнтацію на загальнолюдські цінності, бо не мають зрозумілого для них зразка поведінки. До особливостей підліткової агресії належить виражений демонстративний характер, що пов'язано із психофізичними змінами, реальною втратою авторитету дорослого в очах підлітка та переорієнтацією на завоювання авторитету у ровесників. Сеага Семі звертає увагу на те, що появі агресії у підлітковому віці сприяють три зовнішні чинники: сім'я; однолітки та інші особливості навколишнього середовища (ЗМІ, комп'ютерні ігри із виявами агресії) [30].

А. Самойлов зосереджується на соціальних чинниках формування агресивної поведінки у підлітковому віці, таких як: особливості міжособистісних стосунків у сім'ї; ігнорування підлітка однолітками, неможливість досягти бажаного соціального статусу серед них; негативний вплив засобів масової інформації, зокрема. Зразки агресивної поведінки деяких кіногероїв чи учасників телешоу [29].

В. Р. Павелків звертає увагу на те, що зумовити агресивну поведінку підлітка може вплив певних неформальних об'єднань, членом яких він є і в яких культивуються агресивні варіанти поведінки. Науковець досліджував проблеми впливу агресивних молодіжних субкультур на формування агресивної поведінки. Агресивна молодіжна субкультура характеризується низьким рівнем рефлексії, орієнтацією на груповий егоїзм. Основними чинниками, що зумовлюють агресивну поведінку членів агресивних субкультур, є: система цінностей, що виправдовують і заохочують насильство; наявність негативних авторитетів, які закликають до жорстокості або подають приклад агресивної поведінки; наявність значущих для індивіда групових очікувань, пов'язаних із реалізацією пропонованої їй агресивної поведінки; наявність культурних продуктів, що втілюють негативні ідеї, а також транслюють світогляд агресивних авторитетів [25].

На роль соціальних чинників у появі підліткової агресії також звертає увагу у своїй роботі О. Орос. Так, науковець вважає, що у підлітковому віці провідними видами діяльності є міжособистісне спілкування з ровесниками. Агресивна поведінка часто виступає інструментом задоволення потреби у соціальному визнанні, пов'язана із статусною нерівністю, реакцією на фрустрацію, засобом самозахисту, а також єдиним інструментом задоволення потреб у випадку, коли дитина не бачить інших доступних. Факторами ризику появи проявів агресивної поведінки є риси характеру підлітка, що ускладнюють спілкування, емоційна незрілість та фізична нестабільність, несприятливі мікро- й макросоціальні відносини. Схвалювальна реакція однолітків на агресивну поведінку підлітка формує його готовність до подальшого застосування агресивної поведінки. Серед дітей-підлітків насильство постає в ролі примітивного знаряддя вирішення конфліктів. Сутність такого підходу ґрунтуватися на фактичній нерівності одного підлітка перед іншим, нерівності сил індивідів [23].

Т. Кукурудза шукає детермінанти підліткової агресії у особливостях сімейного виховання. Науковець розкриває такі сімейні причини виникнення підліткової агресії: неприйняття дітей батьками, відповідно, вони через агресію

намагаються завоювати батьківську любов; байдужість чи ворожість з боку батьків; руйнування емоційних зв'язків у родині, коли подружжя співає в постійних сварках; неповага до особистості дитини, коли агресивні реакції провокуються некоректною критикою, образливими зауваженнями; надмірний контроль або повна відсутність його; жорстокий характер матері або батька, часті покарання; надлишок або брак уваги з боку батьків; заборона на фізичну активність; несприйнятливі установки або заборони дорослих [17].

Н. О. Кордунова вважає, що сутність агресивної поведінки підлітків слід розглядати через аналіз мотивації такої поведінки, де значну мотиваційну силу мають почуття і емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість. Недостатньо мотивована поведінка є прямим проявом генетичного неблагополуччя індивіда. Часто агресивна поведінка підлітка культивується як зброя у боротьбі за успіх. Агресія є проявом недоліків виховання. Риси та якості агресивності підліток набуває під впливом помилок у процесі його виховання. Спочатку агресія є немотивованою, вимушеним відхиленням поведінки. Згодом вона набуває стійких агресивних форм поведінки, що свідомо обираються підлітком. Процес перетворення немотивованої агресії в мотивовану агресивну поведінку починається з того, що підліток не може відповідати вимогам суспільства через несприятливі для нього соціальні умови, невміння правильно визначити свою соціальну роль, суперечливі очікування, недостатнє оволодіння прийнятними засобами соціальної адаптації, через брак духовних і фізичних сил для подолання труднощів [16].

О. Є. Мойсеєва деталізує чинники, що сприяють виникненню агресивних реакцій у підлітків. Зокрема, вона називає такі характеристики спрямованості та самосвідомості особистості, як низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватні самооцінка й рівень домагань, а також такі індивідуально-психологічні особливості підлітка, як емоційна нестабільність, високий рівень особистісної тривожності, низький рівень розвитку інтелекту, несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків. Аналіз внутрішнього, суб'єктивного змісту агресивної поведінки свідчить, що така поведінка є вираженням потреби в особистісному самозахисті й самоствердженні [20; 21].

Борисова В. О. аналізує вплив на появу агресивності підлітка власне характеристик вікової кризи. Вона вважає, що підлітки легко наслідують агресивну поведінку через відсутність життєвого досвіду, наявність сильної потреби у самоствердженні, реакції емансипації та угруповання, які притаманні дітям цього вікового періоду. Проявам агресії сприяє також гармональна перебудова організму підлітка, яка призводить до того, що процеси збудження переважають над процесами гальмування, а ще суспільство ставиться досить поблажливо до всіх проявів агресії у підлітковому періоді [3].

С. В. Ворона звертає увагу на те, що причини агресивної поведінки потрібно розглядати комплексно, адже така поведінка завжди є цілісним актом, що потребує прояву цілісності на рівні всієї людини. Отже, природа агресії міститься не в окремих психологічних утвореннях, якостях або властивостях, а в межах єдиної структурно організованої та цілісної системи людини. Джерела агресивності слід розглядати на різних рівнях: на рівні нейродинамічних і психодинамічних якостей, темпераменту і деяких видів акцентуацій характеру; в самій особистості, і насамперед в її самосвідомості. Агресивній людині притаманний специфічна структура самосвідомості, особливий набір установок та ціннісних орієнтацій [9].

Будіянський М. Ф. зосереджує увагу на обумовленості агресії як віковими, так і статевими особливостями підлітків, зокрема, у хлопців підлітків домінує фізична агресія, а у дівчаток – вербальна. А така вікова характеристика підлітка, як реакція емансипації, сприяє появі конфліктних ситуацій як у сім'ї, так і школі. Сприяють проявам агресії, також, біологічні детермінанти такі як збудливість, імпульсивність. Окрім того значний вплив на прояви агресії мають особистісні характеристики. Серед яких особливе місце посідає самооцінка підлітком свого "фізичного Я" та здатності до лідерства. Часто підліткам з високою самооцінкою власних лідерських потенціалів властива така форма агресії як негативізм. Зокрема, якщо оцінка підлітка значимими особами з найближчого оточення нижче його самооцінки, то блокується базова потреба особистості у визнанні, повазі і самоповазі, що провокує прояв агресії. Такі риси характеру як егоцентризм, упертість, низький соціальний статус підлітка у групі однолітків також провокує його агресивні форми поведінки [5].

Н. А. Перхайло вважає, що соціально-психологічною причиною вживання вербальної агресії у підлітковій спільноті є особливості сучасного процесу їхньої соціалізації. Агресивних підлітків об'єднують такі спільні риси: бідність ціннісних орієнтацій, їхня примітивність, відсутність захоплень, вузькість і нестійкість інтересів, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, копіювання, недорозвиненість етичних уявлень, емоційна грубість, озлобленість як проти ровесників, так і проти дорослих. Відповідно, науковець до основних форм профілактики вербальної агресії підлітка відносить організацію комфортного, безпечного соціального середовища, інформування підлітка, формування соціально-важливих навичок взаємодії, здорового способу життя, перебудову мотиваційної сфери і самосвідомості, організацію поведінки альтернативної девіантній, активізацію особистісних ресурсів підлітків [27].

На думку С.В. Ворони агресивність як особистісна характеристика підлітка формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих. На розвиток агресивності підлітка можуть впливати різні чинники: особливості його темпераменту, зокрема особливості процесу збудження, що сприяють формуванню таких рис характеру, як запальність, дратівливість, невміння стримувати себе. До особистісних чинників, які зумовлюють підвищення рівня агресивності, відносять: підвищені ворожість та емоційну реактивність, негативну афективність, підвищений рівень тривожності та депресії, низький рівень розвитку інтелекту, антисоціальну спрямованість особистості, заздрісність, схильність приписувати оточуючим агресивні наміри тощо. Серед чинників, які перешкоджають прояву агресивності, називають: можливість покарання за агресію, дружні стосунки, любов, а також такі особистісні якості як поміркованість, завбачливість, толерантність, безконфліктність, високий самоконтроль [9].

Іванова В.В. об'єднує всі чинники, що обумовлюють прояв неадекватної (агресивної) поведінки підлітків у такі групи: - індивідуальний чинник, що діє на рівні психобіологічних передумов асоціальної поведінки, що породжує важкість у соціальній адаптації індивіда; - психолого-педагогічний чинник, що

виявляється в дефектах шкільного і сімейного виховання; - соціально-психологічний чинник, що розкриває несприятливі особливості взаємодії неповнолітнього з своїм найближчим оточенням в сім'ї, на вулиці, в навчально-виховному колективі [12].

Дослідник Качмар О. В. здійснивши аналіз американських освітніх стратегій у подоланні агресивності підлітків засобами шкільної освіти, дійшов висновку, що є три підходи до вирішення цієї проблеми: 1) теорія контролю, згідно якої покарання та контроль є максимально ефективним засобом стримування агресії за допомогою вербальних і фізичних методів покарання; 2) теорія катарсису, яка передбачає такі механізми зняття стресу, як помякшення емоційних проявів, спуск «парі»; 3) теорія співіснування, згідно якої агресивність має бути визнана невідомою складовою людської природи, а незначні її прояви мають толеруватися суспільством [14].

Висновки до першого розділу

Проведений теоретичний аналіз надав змоги дійти таких висновків:

- У психологічній літературі немає єдності у підходах до визначення поняття агресії. У більшості визначень поведінка називається агресивною при наявності двох обов'язкових умов: 1) коли мають місце згубні для жертви наслідки; 2) коли порушені норми поведінки. Отже, під агресією розуміються акти ворожості, атаки, руйнування, тобто дії, які шкодять іншій особі або об'єкту.

- Психологи виділили три основні підходи до визначення природи агресії: 1) агресія трактується як уроджена, інстинктивна властивість людини; 2) агресія розглядається як поведінкова реакція на фрустрацію; 3) агресія розглядається як характеристика поведінки, що формується в результаті навчання.

- До чинників, які можуть викликати агресивну поведінку людини, чи підвищити вірогідність її виникнення, відносять: вплив кліматичних умов, культурних чинників, температури навколишнього середовища, підвищений

шум, велике скупчення людей, неприємний запах та тіснота у приміщенні, дискомфорт, зазіхання на особистий простір, вороже соціальне середовище, біль, виникнення стресової ситуації, спостереження за моделями агресивної поведінки інших в реальному житті, на кіно- і телеекранах чи комп'ютерних іграх, очікування помсти за власні агресивні дії, вживання алкоголю, сексуальне збудження.

- Як особистісні чинники, які зумовлюють підвищення рівня агресивності, розглядають: підвищену ворожість та подразливість, підвищений рівень тривожності та депресії, підвищену емоційну реактивність, негативну афективність, перевищену самооцінку, певні особливості мотиваційної сфери, низький рівень розвитку інтелекту, антисоціальну спрямованість особистості, заздрісність, схильність приписувати оточуючим агресивні наміри тощо.

- У літературі виділені два типи соціально-психологічних чинників агресивної поведінки (чинника першого типу діють залежно від демографічних та особистісних характеристик; чинники другого типу мають універсальний характер впливу, тобто діють завжди і на всіх) і два основних механізми соціалізації агресії: перший полягає в засвоєнні навичок агресивної поведінки внаслідок спостереження агресії інших осіб або в результаті власного досвіду відповідних агресивних дій; згідно з другим механізмом, агресивна поведінка зумовлюється ситуацією блокування актуальних потреб людини, придушенням можливостей її самореалізації.

- Серед чинників, які перешкоджають прояву агресивності, називають: можливість покарання за агресію, любов, дружні стосунки, а також такі особистісні якості як поміркованість, толерантність, завбачливість, безконфліктність, свідомість, високий самоконтроль.

- Агресія підлітків, впершу чергу, залежать від стосунків підлітків з іншими людьми. Таким чином, агресивна поведінка є наслідком порушень системи ставлень, в якій знаходиться підліток і є викривленим видом взаємодії з оточуючими.

- Агресивні дії підлітків виступають як: засіб досягнення значущої мети; спосіб психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби і переключення

діяльності; самоціль, що задовольняє потребу в самореалізації і самоствердженні.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ПОЯВИ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСІЇ ТА ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ ЇЇ ВИНИКНЕННЯ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ

2.1. Організація та методи емпіричного дослідження

Відповідно до викладених вище теоретичних положень нами сформульовані такі основні завданнями емпіричного дослідження:

- здійснити порівняльний аналіз особливостей прояву різних форм агресії у підлітків із різними рівнями шкільної успішності;
- розкрити специфіку впливу особистісних характеристик підлітків та показників їх соціально-психологічної адаптації на особливості прояву різних форм їхньої агресивності;
- з'ясування особливостей прояву різних форм агресивності підлітків, залежно від їх статевої приналежності;
- проаналізувати особливості прояву агресії у підлітків з різних соціальних верств населення;

Зупинимось на більш детальній характеристиці методик, які було використано для вирішення цих завдань.

1. З метою вивчення особливостей прояву різних форм підліткової агресії ми застосували опитувальник Басса-Дарки, як одну з найпоширеніших діагностичних процедур визначення особливостей агресії особистості [19]. Цей опитувальник складається з 75 запитань. Питання в опитувальнику сформульовано ясно і коротко, що зменшує двозначність їх трактування. Методика А.Басса-А.Дарки є різновидом особистісного опитувальника, яким вимірюється агресія. Оскільки виявлення агресії у людей різноманітні і багатовекторні, то науковці обмежили вивчення агресивних дій на основі трьох шкал: фізична-вербальна; активна-пасивна і пряма- непряма. Їх комбінація дає вісім можливих категорій, під які підпадає більшість агресивних дій:

1. Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.

2. Непряма агресія - обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.

3. Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).

4. Негативізм - опозиційна манера в поведінці, що виявляється від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.

5. Образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.

6. Підозрілість - негативна реакція в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.

7. Вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

8. Почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, робить зло, а також відчуваються їм докори сумління.

Створюючи інструмент для вимірювання агресії, автори методики зробили розмежування між ворожістю і агресією. Ворожість визначається, як сховано-вербальна реакція, яка супроводжується негативними почуттями і негативною оцінкою людей і подій, а агресію як дії, що здатні спричинити шкоду іншій істоті. Індекс ворожості та агресивності визначався при оцінюванні відповідних шкал за допомогою ключа. Індекс агресивності охоплює показники фізичної, непрямой, вербальної агресії і роздратування, відповідно 1-7 шкали, а індекс ворожості – образи і підозрілості (5 і 6 шкали) [19].

2. Методику діагностики п'яти факторів особистості ми застосували з метою отримання даних про особистісні характеристики підлітків нашої вибірки для подальшого дослідження впливу цих характеристик на прояви підліткової агресивності. Ми використали скорочений діагностичний інструмент, що містить обмежену кількість запитань, але при цьому зберігає діагностичні властивості повноцінного стандартизованого опитувальника, на основі якого він і був створений. Методика складається з 10 завдань,

оцінювання відбувається за кожною шкалою окремо за допомогою побудови особистісного профілю, вираженість особистісних факторів за кожною шкалою варіюється від 2 до 10 балів. Всі шкали методики є прямими, тобто вибір лівого полюса шкали завжди свідчить про вираженість даного риси, а вибір правого полюса вказує на наявність протилежної [32].

За допомогою методики "Великої п'ятірки" досліджуються п'ять факторів особистості:

1. «N»: нейротизм (neuroticism) – чутливість індивіда до стресу та фрустрації. «Нейротики» відрізняються легкістю виникнення негативних емоцій. Вони тривожні, дратівливі, схильні до поганого настрою, схильні все бачити в «чорному світлі», а також менш задоволені життям, ніж інші люди. На іншому полюсі перебувають «реактивно врівноважені» люди, які ставляться до життя більш раціонально і спокійно. Їх можна умовно назвати «товстошкірими». Щоби вивести їх з рівноваги і спокою, потрібні набагато сильніші подразники, ніж для «нейротиків».

3. «E»: екстраверсія (extraversion) – виявляється у спрямованості на зовнішній або внутрішній світ. Екстраверти відрізняються товариськістю, активністю, імпульсивністю, пошуком нової потужної зовнішньої стимуляції, вони схильні до лідерства, більш фізично і вербально активні. Для інтровертів характерна протилежна тенденція – тримати соціальну дистанцію, цуратися широкого загалу, віддавати перевагу думкам перед діями, уникати сильних стимулів і необхідності швидко ухвалювати рішення тощо. Вираженість фактора – це відносне переважання одного його полюса над іншим, а не абсолютне значення.

4. «O»: відкритість досвіду (openness to experience) – виявляється у відкритості та сприйнятливості до будь-якого нового досвіду. Відкриті досвіду люди мають широкі інтереси, розвинену фантазію, гнучкий розум, оригінальність та естетичну чутливість, їх приваблює все нове, незвичайне. Протилежність цим людям – закриті для нового досвіду індивіди. Їх відрізняють обмежені інтереси. Тому їх можна назвати якоюсь мірою

«буденними», їм притаманні конформізм і низькі самобутність та оригінальність.

2. «А»: схильність до згоди (agreeableness) або в редакції «доброзичливість» – міра соціоцентризму (альтруїзму) як протилежності егоцентризму. Схильні до згоди люди більш толерантні, терпимі до інтересів і запитів інших, вони цінують групову єдність, мир і злагоду між людьми, готові бачити в людях насамперед позитивні якості, а успіхи групи для них важливіші за індивідуальні. Протилежні їм особи менш толерантні до інших людей, ставлять своє «я» на перше місце і діють передусім в особистих інтересах, а не інтересах колективу.

5. «С»: свідомість (consciousness) – це фактор, який виражає ступінь свідомого контролю з боку суб'єкта за своєю поведінкою і діяльністю. Один його полюс представлено такими якостями, як високе самовладання, завзятість, організованість, дисциплінованість, відповідальність, ретельність, точність у роботі, орієнтація на вирішення завдання. Інший полюс представляє «мінлива» людина, яка легко відвертається, неорганізована, спонтанна, слабо зосереджена на цілі, що слабо контролює власні імпульси [32].

3. Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р.Даймонда (опитувальник СПА) була застосована нами з метою визначення адаптованості підлітків нашої вибірки. Опитувальник К.Роджерса і Р.Даймонда (СПА) дає можливість отримати інформацію про думки, почуття, звички, стиль життя підлітків нашої вибірки і не тільки розглянути отримані дані в контексті психологічного аналізу їх мотиваційно-потребнісної сфери, але й визначитись щодо адаптаційного характеру форм агресивності, які виявляють підлітки [24, с. 183].

Емпіричне дослідження проводилося у чотири етапи. Перший етап – підготовчий, який полягав у розробці програми дослідження, підборі методик, складанні програми статистичної обробки отриманих даних і у виборі способів їх інтерпретації. Другий етап – власне діагностичний, який був спрямований на вивчення прояву різних форм агресивності підлітків та чинників, що їх зумовлюють. Третій етап – інтерпретаційний, змістом якого була обробка і

аналіз отриманих результатів, зведення їх в таблиці та оформлення дипломного дослідження Четвертий етап – формувальний, який був направлений розробку програми профілактики агресивної поведінки підлітків в умовах навчального закладу та тренінгу формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки.

Вибірку дослідження склали 54 підлітки Комунального закладу загальної середньої освіти "Ліцей № 9 Хмельницької міської ради".

2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей прояву підліткової агресії та чинників, що її зумовлюють.

Одним із завдань нашого емпіричного дослідження було з'ясування за допомогою методики Басса-Дарки особливостей прояву різних форм підліткової агресивності [19]. При формуванні вибірки ми керувалися інтересом здійснити порівняльний аналіз особливостей проявів агресії у "звичайних" підлітків та підлітків, які мають високий рівень успішності, визначилися зі своїми інтересами та характеризуються підвищеним рівнем здібностей. Виділення із досліджуваних такої групи підлітків здійснювалося за допомогою включеного спостереження, аналізу шкільної документації, методу експертних оцінок. Зокрема, була проведена бесіда з класними керівниками, вчителями з метою отримання інформації про сім'ї учнів, їхні стосунки в класі, захоплення, інтереси до предметів, успішність, особливості проведення дозвілля. Були отримані коротенькі характеристики на учнів .

У результаті аналізу експертних оцінок вчителів та шкільної документації, ми виділили групу підлітків, яким притаманний підвищений потяг до навчання, вони мають добру підготовку з основних предметів, вчать сумлінно з інтересом, стосунки між учнями переважно "ділові", цінують час, відвідують додаткові секції. Відповідно, всіх досліджуваних ми розділили на дві групи: 1 група- підлітки з високим рівнем шкільної успішності; 2 група – «звичайні» підлітки.

Нами, також, для зручності було введено символічне позначення 8 шкал за

методикою Басса-Дарки, а також індекси агресивності та ворожості:

- ф-а фізична агресія;
- н-а непряма агресія;
- р- роздратування;
- н- негативізм;
- о - образа;
- п- підозрілість;
- в.а - вербальна агресія;
- п-п- почуття провини;
- і-а- індекс агресивності;
- і-в- індекс ворожості.

Перевірка на нормальність розподілу була здійснена за допомогою критеріїв Колмогорова - Смірнова (К-С), а також "хі- квадрат критерія" (χ^2). Досягнутий рівень значимості за критерієм Колмогорова-Смірнова складає 0,084 за умови $p > 0,01$, тобто $p = n.s.$ (не значимий). Отже, перевірка на нормальність розподілу ознак агресивності у всій вибірці показала, що значущого відхилення від нормального розподілу не зафіксовано ні за критерієм Колмагорова, ні за критерієм хі- квадрат. Статистичний аналіз значимості відмінностей середніх показників агресивних реакцій в двох вибірках досліджуваних, який здійснювався за допомогою t- критерія Стьюдента, відображено в таблиці таблицю 2. 1.

Встановлено, що у "підлітків з високим рівнем успішності" вище рівень вербальної агресії порівняно зі "звичайними" (9,1 та 8,8), в той час як фізична агресія переважає у "звичайних" (відповідно 5,2 та 6,8). Виявились значимі відмінності середньоарифметичних показників непрямої агресії: 6,8 у групі підлітків з високим рівнем успішності і 5,3 у групі «звичайних» підлітків (на рівні значимості $p = 0,01$). Значимі відмінності виявились в середніх показниках рівня роздратування в обох групах вибірки (6,6 та 5,0). Виявлено також, що підлітки з високим рівнем успішності відрізняються більш високим ступенем негативізму порівняно зі "звичайними". Середньоарифметичні показники рівня негативізму склали відповідно 5,0 і 4,0. Аналіз відмінностей дозволив зробити

висновок про їх статистичну достовірність (при $p=0,01$). Відносно такої реакції як образа слід зауважити, що в середньому її рівень дещо більший у групі «звичайних» підлітків (4,3 проти 4,0). Однак, підрахування значення t -критерію показало, що відмінності в показниках дійсно статистично не є значимі для наших груп досліджуваних ($p=0,05$). Аналіз даних за показниками почуття провини не виявив суттєвих відмінностей в обох групах підлітків (6,6 і 6,5), ці показники майже ідентичні. Досить значимими виявились відмінності в середніх показниках ступені підозрілості в двох групах підлітків ($p=0,01$). Якщо у вибірці "підлітків з високим рівнем успішності" середнє значення дорівнює 4,6, то вибірці "звичайних підлітків"-5,4.

Таблиця 2.1 – Середньостатистичні показники проявів форм агресивності підлітків з різним рівнем успішності

Групи / форми	ф-а	н-а	р	н	о	п	в-а	п-п	і-а	і-в
Підлітки з високим рівнем успішності	5,2	6,8	6,6	5,0	4,0	4,6	9,1	6,6	29,6	9,6
«Звичайні» підлітки	6,8	5,3	5,0	4,0	4,3	5,4	8,8	6,5	21,4	9,7

Отримані дані засвідчують, що загалом у всій вибірці рівень агресивності знаходиться в межах норми, це ілюструють загальні показники індексу агресивності (25,5) і індексу ворожості (9,7) за всією вибіркою.

Значущих відмінностей між індексами ворожості у двох групах не виявлено (9,6 і 9,7). Проте виявляють відмінності між індексом агресивності у групах підлітків з високим рівнем навчальної успішності і в групі "звичайних" підлітків, про що свідчать показники індексу агресивності (відповідно 29,6 і 21,4).

Отже, у підлітків з високим рівнем навчальної успішності більш вираженими є показники непрямої, вербальної агресії, а також роздратування та негативізму, порівняно із групою "звичайних" підлітків. Однак, у "звичайних" більш проявляється фізична агресія та підозрілість.

В цілому аналіз прояву агресивності у підлітків нашої вибірки за методикою А.Басса-А.Дарки показує, що індекс агресивності у підлітків з високим рівнем навчальної успішності є вищою, порівняно зі "звичайними" підлітками.

Наступним аспектом нашого дослідження було встановлення взаємозв'язків між показниками особистісних характеристик підлітків та особливостями їхніх проявів агресивності. Результати дослідження особистісних характеристик, отримані за допомогою методики ВФІ-10, представлено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2 – Показники особистісних характеристик підлітків (за методикою "Великої п'ятірки")

Шкали	Рівні прояву	К-сть підлітків (У%)
Нейротизма «N»	«Нейротики»	67
	середні показники «реактивно врівноважені»	- 33
Схильність до згоди «A»	«доброзичливість»	47
	середні показники	24
	менш толерантні до інших людей	29
Екстраверсії «E»	екстраверсія	52
	середні показники	24
	інтроверсія	24
Відкритість досвіду «O»	відкриті досвіду	25
	середні показники	47
	закриті для нового досвіду	28
Свідомість «C»	Свідомий контроль	-
	середні показники	52
	слабкий контроль	48

Перший показник, що піддавався аналізу – це нейротизм, де 67% підлітків показали високі результати, що є свідченням їх високої реактивності та емоційної нестійкості. На протилежному полюсі знаходяться індивіди, що мають тенденцію ставитись до життя більш раціонально і спокійно, ніж більшість людей. Подібні люди здаються байдужими, їх немовби не хвилюють події що відбуваються навкруги. З такими характеристиками в наші вибірці виявилось 33% серед опитуваних. Між названими полюсами знаходиться діапазон "середньої" вираженості даного фактора. Люди, які попадають в

"середину" наділені як емоційною стійкістю, так реактивністю. Серед наших підлітків з такими рисами нікого не виявилось.

Дані, які отримані нами за показниками екстраверсії, показують серед опитаних значну кількість екстравертів (52%). У визначені екстраверсії ми дотримувались такої трактовки: екстраверсія виявляється у направленості на зовнішній світ. Екстраверти характеризуються комунікабельністю, активністю, імпульсивністю, пошуком нової сильної зовнішньої ситуації. Екстраверти схильні до лідерства, вони дружелюбні, веселі, оптимістичні, фізично та вербально активні. Протилежний полюс представлено інтровертами, для яких характерна тенденція до незалежності, самотійності, індивідуалізму. У нашій вибірці таких виявилось 24%. Між двома цими полюсами знаходиться амбіверт, тобто людина, яка здатна до життя як в стані ізоляції, так і в активній взаємодії з соціумом. Серед наших підлітків таких виявилось 24%.

Показники фактору "відкритість досвідів" виявляються у відкритості, сприйнятті будь-якого когнітивного і некогнітивного знання. Тут є присутнім інтерес як до внутрішнього світу особистості, так і до того, що відбувається у зовнішньому світі. Відкриті досвідів люди мають широкі інтереси, розвинуту фантазію, гнучкий розум, оригінальність і естетичну чутливість, їх притягує все нове і незвичайне. В широкому розумінні слова їх можна назвати дослідниками. Вони відкриті для нових підходів, шляхів вирішення проблем, мають схильність до самоаналізу і рефлексії. З такими особистісними рисами серед наших досліджуваних виявилось 25% підлітків. Протилежність цим особистостям складають закриті досвідів індивіди. Їх відрізняють обмежені інтереси. Вони сприймаються як рядові, консервативні. Таких в нашій вибірці виявилось 28%. В середині континуума розташовуються люди, які можуть з інтересом ставитись до чого-небудь, але постійно це не роблять (47%).

Цікаві дані щодо характеристики особистісних якостей наших підлітків отримані за шкалою "схильність до згоди". "Схильність до згоди" - міра соціоцентризму (іноді говорять - альтруїзму) як протилежність егоцентризму. Схильні до згоди люди більш толерантні, терпимі до інтересів і запитів інших, вони цінують групову єдність, мир і злагоду між людьми, готові бачити в

людях насамперед позитивні якості, а успіхи групи для них важливіші за індивідуальні. Цю рису також називають "приємним характером", який виявляється у довірі до людей, доброзичливості, униканні конфліктів. Серед наших опитаних таких виявилось 47%. На іншому кінці цієї міри (29%) - особи менш толерантні до інших людей, ставлять своє «я» на перше місце і діють передусім в особистих інтересах, а не інтересах колективу, і 24% - ті, "особи, що проводять переговори". Отже, тих, хто не приймає норми групи - більшість (53%). Як засвідчують дослідження психологів, такий тип, що не приймає норми групи, більш переймається своїми персональними принципами і проблемами, характеризується схильністю створювати проблеми для інших, ворожість до інших, певною агресивністю, жорстокістю.

Свідомість (consciousness) - фактор, що виражає ступень свідомості контролю з боку суб'єкта за своєю поведінкою і діяльністю. Один його полюс представлено такими якостями, як високе самовладання, завзятість, організованість, дисциплінованість, відповідальність, ретельність, точність у роботі, орієнтація на вирішення завдання. Інший полюс представляє «мінлива» людина, яка легко відвертається, неорганізована, спонтанна, слабо зосереджена на цілі, що слабо контролює власні імпульси. Підлітків з такими рисами в нашій вибірці виявлено майже половина (48%). В середині даного континіума - "збалансований індивід", який об'єднує тенденції постійності і мінливості. Таких в нашій вибірці виявилось 52%.

З метою виявлення зв'язку факторів "Великої п'ятірки" з показниками форм агресивності підлітків, які визначались за методикою Басса-Дарки, було здійснено кореляційний аналіз, який показав наступне. За допомогою пакетів SPSS Ver. 10 зі застосуванням коефіцієнтів рангової кореляції Спірмена було отримано кореляційну таблицю (див. табл.2.3). Дані оброблялись на комп'ютері. Елементом аналізу було надано такі значення:

За шкалами Басса-Дарки:

ф-а – фізична агресія;

н-а -непряма агресія;

р- роздратування;

н- негативізм;
 о- образа;
 п- підозрілість;
 в-а - вербальна агресія;
 п-п - почуття провини.

За факторами "Великої п'ятірки":

«N» -нейротизм;
 «E» -екстраверсія;
 «O»-відкритість досвіду;
 «A»-схильність до згоди«A»;
 «C» -свідомість;

Таблиця 2.3 – Кореляційні зв'язки між особистісними характеристиками підлітків та проявами їхньої агресії.

	«N»	«E»	«O»	«A»	«C»
Ф-А	-0,048	0,166	0,0089	-0,1186	-0,1299
Н-А	-0,028	0,218	0,2226	-0,0188	-0,2123
Р	0,321*	-0,214	-0,052	-0,1182	-0,2209
Н	-0,28	0,298	0,2933	0,2046	0,0719
О	0,316*	-0,007	0,265	-0,3727*	-0,3213
П	0,197	-0,071	0,0108	-0,0763	-0,0706
В-А	-0,14	0,16	0,3919*	0,132	-0,0829
П-П	0,251	-0,003	-0,075	0,0538	-0,1906

Як показав кореляційний аналіз, існує пряма корекція між показниками нейротизму і образи, показниками відкритості досвіду і вербальної агресії, а також показниками нейротизму і роздратування. Разом з тим зворотня кореляція існує між образою (як виявленням розлюченості на світ за реальні або домислені страждання) та показниками схильності до згоди та свідомості.

Для з'ясування особливостей взаємозв'язку проявів агресивності підлітків з особливостями їхньої соціально-психологічної адаптації нами було використано опитувальник К. Роджерса і Р.Даймонда (СПА) [24, с 183].

Опитувальник дозволяє зясувати особливості соціально-психологічної адаптації підлітків за такими шкалами: шкала адаптації- дезадаптації, шкала брехливості, шкала прийняття себе - неприйняття себе, шкала прийняття інших- неприйняття інших, шкала емоційного комфорту - емоційного дискомфорту, шкала внутрішнього контролю - зовнішнього контролю, шкала домінування- підлеглості, шкала ескапізму (втеча від проблем). Респондентам було запропоновано оцінити ці висловлювання і визначити, якою мірою вони можуть бути співвіднесені з їх власними звичками, способом життя. За допомогою формули визначалися інтегральні показники: адаптація, самосприйняття, прийняття інших, емоційна комфортність, інтернальність, прагнення до домінування. Як показав аналіз результаті, досліджувані підлітки мають високі показники за шкалами “самосприйняття”, “прагнення до домінування”. Звертає на себе увагу факт заниженості у нашій вибірці інтегральних показників "адаптації". Зоною невизначеності в інтерпретації цих показників є нормами від 68 до 170 балів. Показники, які ми отримали є нижчі за 68, тобто вони визначаються "до" зони невизначеності. Це свідчить про те, що процес соціальної зрілості підлітків нашої вибірки ще не завершився, внутрішній контроль у підлітків є недостатнім, тому цілком природним є виявлення низьких інтегральних показників "адаптація".

Для встановлення взаємозв'язку показників соціально-психологічної адаптації з формами виявлення агресивності у підлітків ми здійснили кореляційний аналіз. З цією метою за допомогою пакету SPSS ver. 10. зі застосуванням коефіцієнтів рангової кореляції Спірмена було здійснено кореляційний аналіз показників, отриманих за методиками А.Басса-А.Дарки і К.Роджерса і Р. Раймонда (Див. табл. 2.4).

У таблиці використано такі скорочення:

За шкалами Басса-Дарки:

ф-а – фізична агресія;

н-а -непряма агресія;

р- роздратування;

н- негативізм;

- о- образа;
- п- підозрілість;
- в-а - вербальна агресія;
- п-п - почуття провини.

За шкалами опитувальника соціально-психологічної адаптації К.Роджерса і Р.Даймонда (СПА):

- адаптація- Ад;
- дезадаптація -Дз;
- прийняття себе - П.С;
- неприйняття себе - Н.С;
- прийняття інших - П.І;
- неприйняття інших - Н.І;
- емоційний комфорт - Е.К;
- емоційний дискомфорт - Е.Д;
- внутрішній контроль - В.К;
- зовнішній контроль - З.К;
- домінування - Д;
- підлеглість - П;
- ескапізм – Е.

Таблиця 2.4 – Кореляційні зв'язки між показниками соціально-психологічної адаптації підлітків та проявами їхньої агресії

показники	Ад	Дз	П.С	Н.С	Н.І	П.І
Ф-А	0,109	0,0524	-0,015	0,0401	-0,1033	-0,02886
Н-А	-0,104	0,1647	-0,2396	0,2106	-0,2054	-0,16983
Р	-0,244	0,2119	-0,0654	0,0766	-0,1631	0,025633
Н	0,118	-0,086	0,0917	-0,242	-0,0938	0,176264
О	-0,162	0,2275	-0,0352	0,4506*	0,3854*	-0,15585
П.	0,004	-0,1	0,0908	0,0957	-0,0524	0,05524
В-А	-0,003	-0,153	-0,091	-0,156	-0,1276	0,132998
П-П	0,092	0,287	0,1287	0,2503	-0,1291	-0,04152

показники	Ад	Дз	П.С	Н.С	Н.І	П.І	
Ф-А	0,106293	-0,02219	0,20343	0,09061	0,281762	-0,1977	0,3077*
Н-А	0,106449	0,078916	0,23895	0,13569	-0,12031	-0,1461	0,3835*
Р	-0,00355	0,283574	-0,1298	0,22803	-0,18712	-0,2393	0,3458*
Н	0,050042	0,017493	0,10036	-0,1908	-0,21232	-,3342*	0,2255
О	0,134989	0,181885	-0,1704	0,35492*	0,08123	0,22464	0,2556
П.	0,079743	-0,10058	-0,1254	-0,06173	-0,04152	-0,1533	0,1477
В-А	0,162962	0,027404	-0,2217	-0,01422	-0,23695	-0,1363	0,2496
П-П	0,005435	0,393095*	0,13564	0,31087*	-0,10517	-0,0682	0,2832

Як показав кореляційний аналіз пряма кореляція існує між різними формами агресії (фізична агресія, непряма агресія, роздратування) та ескапізмом. Це й не дивно, якщо врахувати те, що ескапізм пов'язаний з прагненням особистості відгородитися від реальності, з поглинанням у світ ілюзій, фантазій. З образою, як негативним ставленням до оточуючих, суттєво корелюють такі показники адаптації як неприйняття себе, неприйняття інших, зовнішній контроль. З почуттям провини пов'язані такі показники адаптації як емоційний дискомфорт та зовнішній контроль. Підлеглість має негативну кореляцію з такою формою агресії як негативізм.

Отримані результати вказують на те, що певні соціально-психологічні характеристики підлітків не сприяють їх соціальній адаптації і, як результат, призводять до проявів різних форм агресії. Створюючи психокорекційну програму варто звернути увагу на формування цих соціальних характеристик підлітків.

Наступна лінія аналізу присвячена з'ясуванню статевих особливостей прояву агресії підлітків. Належність до статевої групи є суттєвим фактором, який обумовлює особливості виявлення людиною агресивної поведінки. Чисельні дослідження підкреслюють агресивність як таку властивість особистості, яка визначає "маскулінність". Агресивність у гендерних дослідженнях виявляється ознакою, за якою визначається чоловіча стать.

Буденна свідомість фіксує більш інтенсивне виявлення агресивності у чоловічої статі порівняно з жіночою.

Метою нашого дослідження було з'ясування особливостей прояву різних форм агресивності підлітків залежно від їх статевої приналежності та підтвердити або спростувати загальноприйняті уявлення. Для цього ми порівняли особливості прояву різних форм агресії у хлопців та дівчат (див. Таблицю 2.5).

Як показали результати дослідження у хлопців стійко домінують фізична агресія (82%) і негативізм (72,2%), а у дівчат – вербальна агресія (75%), негативізм (69, 1%), а також непряма агресія (68,8%).

Таблиця 2.5 – Статеві особливості прояву різних форм агресії підлітків

стать	Форма агресії							
	Фізична	Непряма	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна	Докори сумління
Хл.	82%	62,2%	54,5%	72,2%	56,3%	57,5%	56,3%	52,2%
Дв.	66%	68,8%	47%	69, 1%	52,5%	57%	75%	57,3%

Непряма агресія на 6,6% яскравіше виражена у представників жіночої статі; роздратування більш характерно для хлопчиків - різниця в 7,5% ; негативізм більшою мірою (на 3,2%) проявляється у дівчаток; образа у хлопчиків більш виражена, ніж у дівчаток - різниця в 3,8%; різниця між вираженістю підозрливості у дівчаток і хлопчиків несуттєва; вербальна агресія більшою мірою (на 18,7%) характерна для учениць; докори сумління, почуття провини на 5,1% більше виражені у дівчат.

Таким чином, за результатами дослідження можна говорити про те, що найбільші відмінності у хлопчиків і дівчаток спостерігаються за проявами фізичної і вербальна агресії.

Окремо ми порівняли загальні показники рівня агресивності і рівня ворожості у хлопчиків і дівчаток (див.Таб.2.6).

Таблиця 2.6 – Статеві відмінності в рівні агресивності та ворожості підлітків всієї вибірки

Показники	середнє значення		різниця	t-критерій	рівень значимості
	хлопці	дівчата			
Рівень агресивності	29,51	22,49	7,02	6,09	p< 0,01
Рівень ворожості	11,03	8,59	2,44	4,62	p< 0,01

Як видно з даних таблиці, існують значущі відмінності у показниках рівня агресивності і рівня ворожості між дівчатками і хлопчиками. У підлітків чоловічої статі вони вищі порівняно з особами жіночої статі. Наші дані співпадають з думкою тих психологів, які вважають, що хлопці частіше схильні до агресивної поведінки, ніж дівчатка.

Отже, виявлені статеві відмінності у проявах агресивних реакцій хлопчиків і дівчаток сприяють прогнозуванню цих проявів та розробці засобів психокорекційної роботи з врахуванням специфіки статі.

Одним із завдань нашого психологічного дослідження було встановлення особливостей впливу на прояви агресивної поведінки підлітків соціальних чинників. У цьому випадку, на наш погляд, надзвичайно важливо проаналізувати думку самих підлітків щодо чинників, які здійснюють найбільший вплив на їхній процес соціалізації. Для цього ми провели усне опитування школярів. Результати опитування, відображені в таблиці 2.7, свідчать про те, що, на думку підлітків, найбільший вплив на процес їхньої соціалізації здійснюють однолітки, друзі, потім члени родини і на останньому місці школа. Щодо породження агресивних реакцій, то найбільше ситуацій, коли підлітки проявляють свою агресивність виникають в сім'ї, на другому місці щодо породження таких ситуацій перебуває школа, і на останньому референтні групи однолітків.

Таблиця 2.7 – Оцінка підлітками впливу соціальних інститутів на процес їхньої соціалізації та появу агресивних реакцій (середні показники)

ЗАПИТАННЯ	СФЕРА ВПЛИВУ	РАНГ
Яка сфера має найбільший вплив	школа	3
	сімя	2
	Група однолітків	1
Де частіше в'ого виникають ситуації, що викликають агресію	школа	2
	сімя	1
	Група однолітків	3

Це підтверджують відповіді підлітків на блок питань, що стосуються взаємин з однолітками. Більшість з них любить проводити свій вільний час в компанії друзів і слідує тим законам, що є прийнятими в компанії однолітків. Ще більшим є прагнення підлітків мати справжнього друга і самому їм бути. Про це свідчать відповіді на запитання, які визначають вплив інтимної сфери життя на соціалізацію. У підлітків нашої вибірки виявляється велика потреба у дружніх стосунках. Кількість позитивних відповідей на питання, чи обов'язково потрібно мати справжнього друга, свідчить про те, що компанія однолітків є найбільш референтним джерелом соціалізації підлітків нашої вибірки.

(На додаткові запитання «Чи багато в тебе друзів у групі?» й «Чи багато в тебе ворогів у групі?» більшість агресивних учнів вказують на відсутність відчуття безпеки в класному колективі. Багато хто з них (майже 53%) відзначили, що мають багато ворогів із числа однокласників а це означає, що вони випробовують емоційний дискомфорт і тривогу в ситуаціях соціальної взаємодії. В той час, коли учні із середнім і низьким рівнем агресивності відзначили, що мають багато друзів (59,33%), а негативні відносини складаються лише в 40,19%).

Порівняно зі сферою компанії однолітків референтні функції сім'ї є значно слабкішими. Оскільки сім'я - це референтне джерело, де культурні норми є стабільними, то послаблення референтної функції сім'ї може привести

до утруднень у формуванні ціннісних орієнтацій, які могли б сприяти успішній соціальній адаптації у подальшому розвитку підлітків. Дуже тривожним є той факт, що школа, на думку підлітків, здійснює найменший вплив на процес їхньої соціалізації, зато викликає багато негативних переживань

Це є підставою для ствердження про існування певних труднощів у підлітків в сфері сімейного спілкування. Ці труднощі, на наш погляд, обумовлені протиріччям між потребою підлітків у "дорослості" і умови їх задоволення. На фоні цих протиріч сім'я істотно впливає на появу різних форм агресії підлітків: роздратованості, образа, непрямой агресії та підозрілості.

Крім того наше дослідження засвідчило наявність труднощів у сфері шкільного спілкування, яке може сприяти появі образи, непрямой агресії та вербальної агресії. Наявність загального негативного емоційного ставлення підлітків до шкільної сфери потребує особливої уваги і спеціального вивчення.

Середовище взаємодії з ровесниками та друзями також породжує різні прояви агресивних реакцій, таких як: непряма агресія, образа, підозрілість, роздратування та фізична агресія.

Наступна лінія аналізу полягала у з'ясуванні особливостей прояву агресивності підлітків залежно від того до якого соціального прошарку належать сім'ї, в яких виховуються підлітки. Як показав аналіз результатів, відображених в таблиці 2.8, рівень фізичної форми агресивної поведінки найбільш виражений у дітей з сімей кваліфікованих працівників технічного профілю. Разом з тим у підлітків цієї групи проявляється мінімальний рівень негативізму. Вербальні форми агресивної поведінки типові для більшості підлітків з сім'ї службовців середньої ланки. В той же час ці підлітки відрізняються порівняно невисоким рівнем фізичної форми агресивної поведінки. За рівнем непрямой агресії на першому місці знаходяться підлітки з сімей малокваліфікованих працівників і сімей керівних службовців. Підвищеним негативізмом відрізняються підлітки з середовища керівних працівників і сімей інтелігенції (лікарі, вчителі, інженери). У підлітків з середовища торгових працівників найбільш виражена непряма та вербальна агресія.

Таблиця 2.8 – Особливості прояву агресивних реакцій підлітків з сімей різних соціальних прошарків

Соціальні верстви	Форми агресивності			
	Фізична	непряма	вербальна	негативізм
Кваліфіковані працівники технічного профілю	75%	45%	50%	30%
З середовища малокваліфікованих працівників	30%	65%	75%	50%
З середовища службовців	40%	45%	75%	60%
З середовища керівних працівників, середніх підприємців	60%	67%	35%	90%
З середовища торгових працівників	30%	55%	35%	10%
З середовища інтелігенції (вчителі, лікарі, тощо)	25%	40%	55%	80%

Приведені дані проявів різних форм агресивної поведінки підлітків з різних соціальних верств населення вказують на особливості впливу на прояви підліткової агресії сімейної атмосфери.

Для більш детального аналізу впливу сім'ї на особливості прояву агресивності підлітків ми проаналізували ці прояви у дітей з повних і неповних сімей (див. Табл.2.9)

Таблиця 2.9 – Особливості прояву агресивних реакцій підлітків з повних і неповних сімей

Форма агресії	Фізична	Непряма	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна	Докори сумління
Повна сім'я	75%	47%	69,9%	43%	50,5%	63,3%	70%	50,5%
Неповна сім'я	60%	67,8%	55,5%	42,5%	57,5%	64%	55,5%	56,5%

Як показав аналіз результатів дослідження у повних сім'ях, порівняно з неповними, більша вираженість фізичної агресії (повна сім'я – 75%, неповна – 60%), вербальна (повна сім'я – 70%, неповна – 55,5%), та роздратування (повна сім'я – 69,9%, неповна – 55,5%). Однак підлітки з неповних сімей більше проявляють непряму агресію (повна сім'я – 47%, неповна – 67,8%), образу (повна сім'я – 50,5%, неповна – 57,5%), та докори сумління (повна сім'я – 50,5%, неповна – 56,5%). Разом з тим немає істотних відмінностей у підлітків з повних та неповних сімей за показниками підозрілість (повна сім'я – 63,3%, неповна – 64%) та негативізм (повна сім'я – 43%, неповна – 42,5%).

2.3. Програма профілактики агресивної поведінки підлітків в умовах навчального закладу.

В основу нашої профілактичної програми покладено теоретичні узагальнення, здійснені у першому розділі нашої роботи, а також тенденції прояву агресивності підлітків, виявлені в результаті проведеного нами емпіричного дослідження, які, в свою чергу, вказали на можливі шляхи профілактики агресивної поведінки підлітків. Зокрема, на етапі емпіричного дослідження було встановлено, що рівень агресивної поведінки підлітків визначається особливостями різних сфер їх соціального життя, особистісними

характеристиками, приналежністю до статі, специфікою розвитку когнітивної сфери тощо. Було встановлено, що підліткова агресивність пов'язана з такими особистісними характеристиками як нейротизм, "реактивність" особистості, відкритість досвіду та недобросовісність. Особливості розвитку цих особистісних характеристик є підґрунтям для прояву роздратування, образи, вербальної і непрямой агресії. До того ж були визначені, основні умови запобігання агресивності підлітків, такі як: сприятлива сімейна ситуація, відсутність конфліктності в сім'ї, належна позитивна атмосфера в школі та групі однолітків. Адже, частіше всього агресивна поведінка підлітків виступає як своєрідний спосіб задоволення потреб у спілкуванні, самовираженні та самоствердженні; як реакція на неблагополучну обстановку в сім'ї та на жорстоке ставлення з боку батьків. Часто у підлітків до вибору форм агресивної поведінки штовхає відсутність навичок побудови ненасильницького спілкування.

Приступаючи до розробки програми профілактики агресивної поведінки підлітків, ми також, враховували досвід практичних розробок науковців та психологів-практиків.

Так, К.В.Сергеєва вважає, що агресивна поведінка підлітків, як сукупність сталих, регулярно повторюваних дій у вербальній та фізичній формі, які можуть спричинити небезпеку для них самих чи інших осіб, є наслідком незадоволених потреб і бажань підлітків. Нам близький підхід науковця до профілактики агресивної поведінки підлітків, коли цей процес розглядається, як різновид роботи фахівців мультидисциплінарної команди, що передбачає комплекс діагностичних, педагогічних, психологічних, соціальних заходів, спрямованих на виявлення та подолання характеристик підлітка, які зумовлюють агресивну поведінку, формування і розвиток навичок конструктивної взаємодії підлітків з однолітками і дорослими. К.В.Сергеєва, яка підтримує діяльнісний підхід до процесу профілактики агресивної поведінки підлітків, вважає, що основною метою цього процесу повинно стати створення такого навколишнього соціального середовища, яке б стимулювало і підкріплювало соціально корисні форми поведінки та нівелювало агресивні

прояви, адже тут агресія розглядається як форма поведінки яка сформувалася в процесі навчіння. Отже, профілактика агресивної поведінки полягає у створенні умов, що стимулюють соціально корисні форми поведінки шляхом позитивного підкріплення, заохочення, покарання, а також навчіння навичок соціальної адаптації, заохочення бажаної поведінки, виховання навичок спілкування. У цьому процесі профілактики важливо зосереджуватися на розвитку таких особистісних сфер підлітка: когнітивної: розуміння підлітком власної агресивної поведінки, осмислення причин її виникнення; ціннісно-мотиваційної: усвідомлення ціннісних орієнтацій та незадоволених потреб підлітка як рушійних мотивів його агресивної поведінки; емоційної: розуміння неконтрольованих емоційних проявів агресивної поведінки як наслідок невміння розпізнавати, контролювати та нівелювати власні негативні емоції; поведінкові: відтворення агресивної поведінки як засвоєння певних установок у процесі навчіння [31].

Теоретичними засадами розробленої нами програми стали узагальнення науковців щодо розуміння сутності процесу профілактики. Профілактика розглядається як комплекс заходів, спрямованих на попередження будь-якого негативного явища та/або усунення факторів ризику. Профілактика деструктивної поведінки базується на з'ясуванні особливостей соціалізації підлітків і формування у них моральних якостей як у суб'єктів соціальних відносин [11].

Профілактична програма розглядається нами як спеціально розроблений комплекс заходів, спрямованих на запобігання проявів агресивної поведінки у підлітковому віці.

Узагальнення розробок вітчизняних та зарубіжних науковців, дозволило прийшли до висновку, що профілактика агресивної поведінки підлітків буде ефективною тоді, коли будуть сформовані у дітей не лише знання, а й мотивація до відповідальної поведінки, відповідні навички конструктивної поведінки та впевненість у здатності успішно застосовувати здобуті знання та навички у реальному житті. При роботі з підлітками важливо здійснювати

роботу у групі однолітків. Це змусило нас включити в програму профілактики агресивної поведінки підлітків групові форми роботи, зокрема тренінг.

Виходячи з викладених вище положень, важливими принципом побудови нашої профілактичної програми стали принцип врахування психологічних основ розвитку підлітків, що передбачає врахуванні загальних умов розвитку і формування особистості підлітків, зокрема врахування індивідуально-типологічних та вікових особливостей підлітків; виявлення особливостей їх поведінки і діяльності в сім'ї, школі тощо; вивчення особистісних характеристик підлітка, його пізнавальної емоційно-вольової і мотиваційної сфери, особливостей соціальної адаптації.

Наступним принципом побудови програми профілактики підліткової агресивності став принцип врахування єдності зовнішніх і внутрішніх детермінант її появи та принцип стимулювання учнів до самореалізації шляхом участі в різних видах діяльності.

Важливим принципом при складанні профілактичної програми став, також, принцип поетапності здійснення профілактичної роботи, що передбачало здійснення перед плануванням роботи діагностики проблеми на таких рівнях:

1. Рівень зовнішніх проблем соціального середовища:

- *встановлення особливостей соціальних зв'язків в шкільному середовищі та з іншими людьми (виділення проблем в школі, в класі, з однолітками, з іншими родичами, друзями, знайомими, сусідами; особливості роботи членів сім'ї; умови проживання і доходи сім'ї);*

- *особливості сімейної взаємодії (порушення функціонування всієї сім'ї або окремих її підсистем, взаємодія та структурні особливості сімейної організації, ієрархії, комунікації, стадії життєвого циклу, сімейній історії, горизонтальні і вертикальні стресори)*

2. Рівень вікових та особистісних особливостей підлітків

- *Особистісні характеристики (когнітивні та поведінкові проблеми, труднощі в сфері емоцій, невербальні прояви комунікації; особливості поведінки, агресивна поведінка; розвиток соціальних навичок; характеристика сфери*

спілкування підлітків; самооцінка; здатність до адаптації, стійкість до стресу; копінг-стратегії; переживання негативних станів: депресія, страх, почуття провини, апатія; мотиви поведінки; характеристика ступеню особистої зрілості; ресурси та позитивні особливості дитини; емоційні особливості; захисні системи тощо.

3. Порушення розвитку та розлади особистості. На цьому рівні формуються тривалі та глибинні відхилення: аутизм, психогенні формування особистості, а також специфічні аномалії розвитку.

Окрім того, діагностика повинна здійснюватися на всіх етапах профілактики агресивності підлітків в умовах навчального закладу. впровадження програми профілактики агресивності підлітків в умовах навчального закладу. Розроблена нами програми профілактики агресивності підлітків в умовах навчального закладу представлена в таблиці 2.10.

Мета програми – створення безпечного підтримуючого середовища в умовах закладу освіти та усунення несприятливих факторів, які впливають на підвищення імовірності агресивної поведінки підлітка.

Завдання програми:

- втілення системи заходів для підвищення рівня поінформованості підлітків щодо агресивною поведінки та її наслідків, а також формування у них соціальних навичок конструктивної взаємодії з оточуючими та ненасильницьких моделей поведінки;

- формування батьківської компетентності з підтримки власних дітей в процесі подолання ними труднощів підліткового віку, організації безпечного домашнього середовища з метою запобігання появи підліткової агресивності;

- створення умов освітнього середовища для запобігання агресивної поведінки підлітків, через реалізацію просвітницьких та формуючих методів з працівниками освітнього закладу.

Таблиця 2.10 – Програма профілактики агресивності підлітків в умовах навчального закладу

Чинники появи підліткової агресивності	Суб'єкти профілактичної роботи		
	діти	батьки	вчителі
	Напрямки профілактичної роботи		
	Психолого-педагогічна робота з дитиною щодо профілактики підліткової агресивності	Формування батьківської компетентності щодо профілактики підліткової агресивності	Створення умов освітнього середовища для запобігання агресивної поведінки підлітків
Соціальне середовище (труднощів: часті конфлікти в сім'ї, неблагополучні сім'ї, агресивне шкільне середовище, булінг з боку однокласників)	Система заходів		
	<ol style="list-style-type: none"> Тренінги «Вміння жити разом», «Мій клас- моя команда» Розробка коміксів для підлітків з проблем протистояння різним формам насилля. Бесіди: «Чи знаю я своїх батьків», «Історія роду» 	<ol style="list-style-type: none"> Комплекс просвітницьких заходів щодо впливу типу сім'ї на появу агресивності підлітка, організації безпечного домашнього середовища Створення сайту в допомогу батькам 	<ol style="list-style-type: none"> Тренінг формування навичок емпатійного спілкування Клуб «Педагогічна майстерність» з проблем насилля в школі. Заходи, спрямовані на формування гуманістичної корпоративної культури закладу
Вікові особливості підлітків (труднощі: негативні емоційні стани, домінування негативних емоцій, тривоги пов'язані з подіями воєнного стану)	<ol style="list-style-type: none"> Використання засобів арт-терапії Заняття для зняття стресу та тривожних станів Ігри на формування позитивного настрою 	<ol style="list-style-type: none"> Курс лекцій та інші просв. заходи на формування психологічної грамотності батьків Буклет для батьків: Як спілкуватися з підлітком Засідання батьківського клубу «Поділимося сімейним досвідом» Індивідуальне та групове консультування батьків 	<ol style="list-style-type: none"> Курс лекцій з психології розвитку та педагогічної психології Ознайомлення з використанням методів арт-терапії у подоланні тривожності та страхів підлітків

Чинники появи підліткової агресивності	Суб'єкти профілактичної роботи		
	діти	батьки	вчителі
	Напрямки профілактичної роботи		
	Психолого-педагогічна робота з дитиною щодо профілактики підліткової агресивності	Формування батьківської компетентності щодо профілактики підліткової агресивності	Створення умов освітнього середовища для запобігання агресивної поведінки підлітків
Особистісні характеристики підлітка (труднощі: закритість, невміння встановлювати контакти, низька комунікабельність; безініціативність у взаємодії, низький рівень навичок безконфліктного спілкування,	1.Тренінги, спрямовані на: - формування когнітивної сфери підлітка: (усвідомлення причин виникнення власної агресивної поведінки, формування рефлексії); ціннісно-мотиваційної (усвідомлення власних ціннісних орієнтацій , мотивів власної агресії); емоційної (розуміння неконтрольованих емоційних проявів вміння їх розпізнавати та контролювати); поведінкової: формування вміння встановлювати контакти, ненасильницьке спілкування тощо	1. Тренінг з батьками на формування батьківських навичок ненасильницького спілкування, управління проявами негативних емоційних переживань та станів	1.Тренінг для вихователів: безконфліктне спілкування
методи			
діагностичні просвітницькі формувальні			

Різні психологічні підходи до пояснення агресивної поведінки підлітків не дозволяють однозначно трактувати передумови виникнення цього феномена. Єдине про що ми з впевненістю можемо сказати, це те, що підліткова агресія є комплексне особистісне утворення, а причинами її виникнення можуть бути як

внутрішні так і зовнішні чинники. Саме тому наша програма профілактики підліткової агресивності передбачає комплексну роботу з усіма суб'єктами шкільної взаємодії: батьками, вчителями та підлітками. Відповідно, основними напрямками профілактичної роботи є створення умов освітнього середовища для запобігання агресивної поведінки підлітків, формування батьківської компетентності щодо профілактики підліткової агресивності та психолого-педагогічна робота з підлітком.

Створення умов освітнього середовища для запобігання агресивної поведінки підлітків – це створення атмосфери взаємоповаги та довіри в шкільному середовищі, що передбачає формування позитивного клімату в класі та школі; заохочення відкритого діалогу між учнями, вчителями та адміністрацією; розробку спільних правил та норм поведінки; формування корпоративної культури заснованої на гуманних цінностях. Зокрема, формами роботи з вчителями з метою профілактики агресивності підлітків в умовах навчального закладу є: організація засідань клубу вчителів «Педагогічна майстерність» на яких психологом пропонуються просвітницькі лекції та практичні заняття з проблем причин зародження різних форм насилля в школі та засобів їх усунення; тренінг формування у вчителів навичок емпатійного ненасильницького спілкування; заходи, спрямовані на формування гуманістичної корпоративної культури закладу; курс лекцій для вихователів та вчителів з психології розвитку та педагогічної психології, на яких розкриваються проблеми підліткової агресивності, труднощі підліткового віку та ефективні стратегії спілкування з підлітками; ознайомлення вчителів з використанням методів арт-терапії у подоланні тривожності та страхів підлітків та відновлення у вчителів внутрішніх ресурсів.

Профілактична робота з батьками спрямована на усунення сімейних чинників, які породжують агресію підлітків. Це такі форми роботи як комплекс просвітницьких заходів щодо впливу типу сім'ї на появу агресивності підлітка, організації безпечного домашнього середовища; курс лекцій з метою формування психологічної грамотності батьків щодо особливостей підліткового віку та ефективних методів спілкування з підлітками; буклет для

батьків: «Як спілкуватися з підлітком»; засідання батьківського клубу «Поділимося сімейним досвідом»; тренінг з батьками спрямований на формування батьківських навичок ненасильницького спілкування, управління проявами негативних емоційних переживань та станів; створення сайту в допомогу батькам.

Різноманітними є форми роботи власне з самими підлітками щодо профілактики їхньої агресивності. Це такі як: проведення циклу бесід: «Чи знаю я своїх батьків», «Історія роду»; розробка коміксів для підлітків з проблем протистояння різним формам насилля; використання засобів арт-терапії для зняття стресу та тривожних станів; ігри на формування позитивного настрою; тренінги «Вміння жити разом», «Мій клас- моя команда»; тренінг формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки.

Програма є комплексною та передбачає використання блоків діагностичних, просвітницьких та формувальних методів.

Просвітницький блок спрямований на роботу з суб'єктами шкільної взаємодії щодо їх ознайомлення зі специфікою дітей підліткового віку, з підходами до феномену агресивності та чинників його виникнення, а також з розумінням шляхів управління власною агресивністю тощо.

Формувальний блок складається з методів, прийомів та конкретних методик за допомогою яких формуються навички, або окремі характеристики усіх суб'єктів взаємодії, важливих для створення безпечного підтримуючого середовища в умовах закладу освіти та усунення несприятливих факторів, які впливають на підвищення імовірності агресивної поведінки підлітків.

2.4. Тренінг формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки.

Стрижневим елементом нашої профілактичної програми став соціально-психологічний тренінг формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки

Техніки, що використовуються в тренінгу, в основному спрямовані на розвиток у підлітків рефлексії, здатності розпізнавати свої емоції, усвідомлення наслідків агресивної поведінки, формування відповідальності за власні вчинки, вміння управляти агресивними проявами та на формування навичок побудови ненасильницьких форм взаємодії з іншими людьми [2; 6; 8; 11; 18; 19; 22; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39].

Мета тренінгу: формування навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки.

Завдання:

1. Підвищення рівня поінформованості підлітків про позитивне спілкування, толерантність, агресію та конструктивні форми взаємодії.
2. Формування усвідомлення підлітками важливості використання безпечних поведінкових практик та особистої відповідальності за свої дії.
3. Розвивати вміння здійснювати емоційну саморегуляцію та адекватне висловлення почуттів
4. Формувати навички конструктивної взаємодії з оточуючими, ефективного вирішення конфліктів

Програма соціально-психологічного тренінгу подолання агресивності підлітків вкладається з 4 блоків (9 занять).

Блок 1. Установлення контакту і початок формування сприятливих міжособистісних зв'язків у групі.

Завдання блоку:

- 1) створення і підтримка клімату довіри і безпеки;
- 3) демонстрація синергетичного ефекту при груповому рішенні проблем, вироблення критеріїв ефективної взаємодії;
- б) надання можливості кожному учаснику продемонструвати і використовувати свої особисті сильні якості в груповій роботі;
- 9) засвоєння учасниками правил подачі і прийняття зворотного зв'язку;

Заняття 1. Я в групі

Мета - формування сприятливого клімату в групі, установлення довірливих відносин між учасниками, визначення напрямку подальшої роботи.

Заняття 2. Разом ми сила

Мета - формування командної взаємодії, досягнення ефективності спільної діяльності.

Приклади вправ першого блоку [35; 37; 39].

Вправа «Знайомство»

Мета: залучити учасників до активної взаємодії, створити невимушену атмосферу, зняти емоційну напругу.

Хід проведення

Учасники розсідаються по колу. Ведучий бере м'ячик та кидає його кожному із учасників. Той хто піймав м'ячик має назвати своє ім'я, очікування від тренінгу, свій сімейний стан, спеціальність, або будь-які інші дані, які хотілося б озвучити.

Перекидаючи м'ячик, учасники продовжують розпочату ведучим пропозицію, а за-тим передають м'ячик будь-кму з гравців в колі. Наприклад:

Коли я згадую своє дитинство, то я думаю, що воно було ...

Традицією нашої сім'ї було ...

Я шукаю в родині ...

Мені здається, що щаслива родина - це ...

Мені хотілося б, щоб моя дитина росла людиною ...

Коли я злюся, я ...

Я пишаюся тим, що я ...

Вправа «Моя річ»

Мета: продовжити знайомство, налагодити позитивну атмосферу в групі, сприяти більш тісній взаємодії між учасниками

Хід проведення

На першому етапу тренер просить учасників протягом двох хвилин зосередитися і визначити зі своїх речей одну, яка була б найулюбленішою, і тією, що могла б найбільше «розповісти» про свого хазяїна. На другому етапі тренер просить учасників розповісти про ще невідомі факти стосовно себе від імені своєї речі. Наприклад: «Я плеєр _____. Знаю свою хазяйку не багато, не мало, а три роки. Знаю, що вона надзвичайно любить музику, власне тому я і

є її найулюбленішою річчю. Окрім того, вона багато подорожує, «легка на підйом», найближчим часом планує відвідати аквапарк».

Запитання для обговорення:

- ♣ Чи сподобалась вам вправа?
- ♣ Що нового ви дізналися один про одного?
- ♣ Хто здивував вас найбільше

Вправа «Павич»

Мета: допомога учасникам відчувати свою цінність згуртованості; сприяння усвідомленню, що з багатьох індивідуальностей складається цілісне «обличчя» групи.

Хід проведення

Учасникам пропонується створити загальну аплікацію «Павич». Сам павич намальований заздалегідь на окремому аркуші, а учасники вирізають пір'я. Для цього їм дається кольоровий папір (можна використовувати кольорові обкладинки від шоколаду тощо). Пір'я може бути різного розміру і форми.

При цьому повідомляється, що кожна пір'їна має символізувати якусь рису характеру, здібність, вміння, те, що в собі цінуєш, любиш. Ця риса характеру чи вміння записується на пір'їну. Кожен учасник може вирізати скільки завгодно пір'їн. Усі пір'їни тренер за допомогою групи розкладає на великому аркуші паперу так, щоб утворився хвіст павича, потім пір'я приклеюється, а в центрі приклеюється сам павич.

Кожен учасник може подивитись, які риси характеру, здібності чи вміння відображені всіма учасниками, який запалом потенціал групи.

Запитання для обговорення:

- Яких здібностей, вмінь, рис характеру набув наш павич?
- Які показники часто повторюються?
- Чи легко було знайти в собі які-небудь позитивні риси, здібності й похвалити себе? [39].

Блок 2. Звільнення від негативних емоцій.

Завдання блоку:

- розвиток у підлітка вміння розпізнавати свої емоції;
- усвідомлення поняття агресивність та агресивний підліток;
- розвиток здатності здійснювати емоційну саморегуляцію та адекватно висловлювати власні почуття;
- формування навичок конструктивних способів подолання агресивності;

Заняття 3. Світ моїх емоцій.

Мета: усвідомлення ролі емоцій в міжособистісних стосунках;

Заняття 4. Що таке агресивність.

Мета: розвиток умінь аналізувати стан злості, агресивності, усвідомлення причин власної агресії та обмежування проявів агресивної поведінки;

Заняття 5. Конструктивні способи подолання агресивності

Мета - формування навичок конструктивного подолання гніву та самоконтролю.

Приклади вправ другого блоку [35].

Вправа «Лавка в парку»

Мета: визначити основні спускові механізми прояву агресивної поведінки.

Хід проведення

На першому етапі вправи тренер говорить учасникам, що зараз у групі відбудеться певне дійство – рольова гра. Далі він запрошує двох добровольців із групи та кожному дає завдання, окремо один від одного. Всі інші учасники отримують роль спостерігачів та мають фіксувати (бажано – письмово у своїх блокнотах) те, що відбуватиметься. Разом із першим добровольцем тренер виходить за межу аудиторії та дає завдання: зіграти роль іноземця, який спокійно сидить на лавці та читає газету, і не реагує на оточуючих, оскільки не знає їх мови. Тренер говорить: «Ви – іноземець, який присів відпочити у парку та почитати газету. Ви не розумієте жодного слова з мови даної країни, тому не реагуєте на звернення перехожих. Ось таку стратегію Ви собі обрали, щоб не відволікатися від читання».

Після того, як перший учасник повертається до аудиторії та вже може сідати на «лавку» (стілець у центрі кола), другий учасник виходить за межі

аудиторії й отримує від тренера наступне завдання: чіплятися до людини, яка читає газету, з метою попри що дізнатися, котра година. Тренер говорить, що можна використовувати різні методи взаємодії та впливу.

Тренер говорить другому учаснику: «Уявіть, що Ви людина, якій вкрай необхідно дізнатися котра година, а поруч нікого немає. Ви йдете парку і раптом бачите одну єдину людину, яка сидить на лавці. Ваша мета: будь-що дізнатися в неї, котра година». Після цього другий учасник заходить до аудиторії (умовного «парку») та бачить людину, що сидить та читає газету.

Сценка, що далі розігрується, закінчується тоді, коли перший учасник реагує на звернення другого (або ж максимум через 5-7 хв. після її початку, якщо реакції від читаючого так і не буде отримано).

Після закінчення гри вся група оцінює ситуацію, визначає, що стало спусковим механізмом реакції першого учасника (або що дозволило йому стриматися, якщо такої реакції не було), відповідаючи на такі запитання тренера: - Що відбулося?

- Як почував себе учасник, який читав газету?

- Як почував себе учасник, який намагався дізнатися час?

- Що дратувало найбільше у цій ситуації?

- Що стало останньою крапкою у поведінці, людини, яка намагалася дізнатися час?

- Чи часто нас дратує байдужість або ігнорування іншої людини нас?

- Чи траплялося у вас, що ви звертаєтесь до близької людини, а вона ніяк на вас не реагує? Що ви робите у таких ситуаціях?

На другому етапі вправи тренер запитує у учасників: «Як з огляду на побачене зараз, так і з вашого власного досвіду, скажіть, що може бути спусковим механізмом (фактором, причиною) того, що одна людина стосовно іншої виявить агресію». Тренер ініціює обговорення та відповіді учасників записує на аркуші фліпчарту.

Запитання для обговорення:

Уявімо, що ми опинилися під впливом одного або декількох спускових механізмів (факторів), які провокують агресію. Чи важко втриматися від вияву

агресивної поведінки? Чому? Що допоможе втриматися та не піддаватися провокуючим факторам? [35].

Блок 3. Формувати навичок конструктивної взаємодії з оточуючими та ефективного вирішення конфліктів

Завдання блоку:

- формування здатності до емпатії, довіри, співчуття, співпереживання;
- розвиток навичок конструктивного спілкування;
- формування толерантності, ненасильницької взаємодії;
- розвиток впевненості в собі та інших рис, що визначають успішність у ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Заняття 6. Що таке толерантність.

Мета: ознайомлення учасників із поняттям “толерантність”, розвиток самосвідомості учасників тренінгу через формування позитивного ставлення до інших.

Приклади вправ третього блоку [39].

Вправа: Гра «Як проявляти толерантність»

Мета: створити позитивну атмосферу в групі, підвести учасників до розуміння, як бути толерантним.

Тренер: Для того, щоб досягти успіху у власному житті, не витратити сил на конфлікти, «побутові війни», кожному доцільно сформувати у собі толерантність як рису характеру. Для цього необхідно:

- бути готовими до того, що всі люди різні – не кращі й гірші, а просто різні;
- навчитися сприймати людей такими, якими вони є, не намагаючись змінити в них те, що нам не подобається;
- цінувати в кожній людині особистість і поважати її думки, почуття, переконання незалежно від того, чи збігаються вони з нашими;
- зберігати «власне обличчя», знайти себе і за будь-яких обставин залишатися собою.

Ресурсне забезпечення: картки з SMS

Тренер: Зараз я пропоную розбитися на три групи. До кожної з групи надійшли SMS, вам потрібно проаналізувати надіслані SMS та обрати свій варіант і пояснити його.

SMS №1

Я маю африканську зачіску – занадто довге в косичках волосся. Як поводитися тим, кому такий стиль не подобається? З повагою Тимур Аврелій.

Варіанти:

- демонструвати своє негативне ставлення та в грубій формі рекомендувати змінити зачіску;
- особистість має право на самовираження і тому може робити будь-що зі своїм власним волоссям;
- вимагати слідувати стилю «охайної зачіски»;
- демонструвати позицію: «мені немає ніякого діла до зачіски»;
- вимагати виїзду в країни африканського континенту.

SMS №2

Надійка часто пропускає факультатив: «Християнської етики» без поважних причин. Як ставитися до цього? Христина.

Варіанти:

- засуджувати вчинки Надійки;
- вважати, що це – особиста справа Надійки, і не втручатися;
- з розумінням ставитися до її вибору.

SMS №3

Олександр постійно виявляє неповагу до осіб інших етносів. Проявляє грубість. Як бути? З повагою Володимир!

Варіанти:

- уникати спілкування з Олександром;
- відповісти грубістю на грубість;
- проводити з Олександром роз'яснювальну бесіду;
- «з'їдати образи».

Запитання для обговорення:

- Чи виникали у ваших групах розбіжності в поглядах?

- Як ви приходили до одностайного рішення?
- Чи всі групи обрали правильну толерантну поведінку до відповідей? [39].

Заняття 7. Формування навичок ненасильницької поведінки в конфліктних ситуаціях.

Мета: оволодіння прийомами і навичками ненасильницького поводження в конфлікті, засвоєння технології продуктивного рішення проблем

Заняття 8. Уміння спілкуватися

Мета: розвиток сенситивності учасників, засвоєння навичок активного слухання, встановлення контакту з співбесідників, регуляції емоцій в ході спілкування.

Блок 4. Заключне заняття.

Заняття 9. Підсумки

Мета - благополучне завершення тренінгу, а також одержання від учасників докладного зворотного зв'язку.

Приклади вправ четвертого блоку

Вправа «Позитивна злива»

Мета: сприяти формуванню в учасників уміння знаходити позитивне в собі та в оточуючих.

Хід проведення

Тренер звертається до учасників: «Кожен з нас має свої позитивні риси. Про наявність одних позитивних рис ми знаємо і можемо впевнено про них заявляти оточуючим. Про інші позитивні риси, які у нас є, ми можемо навіть і не здогадуватися, але їх помічають інші. Зараз я пропоную вам подумати, які позитивні риси є у присутніх у цій аудиторії людей. Для цього один учасник сідає або стає у центр кола, а решта – протягом 30-40 секунд записують на аркуші максимальну кількість позитивних рис, за які ви поважаєте цю людину». Тренер пропонує одному добровольцю сісти в коло, а інші учасники отримують набір аркушів у вигляді краплинок (або стікерів) та записують на одному аркушеві максимальну кількість позитивних рис того учасника, хто сидить у центрі. Після того, як усі позитивні риси будуть записані, тренеру разом з учасниками потрібно встати і створити замкнене коло навколо того, хто

в центрі, та швидко по черзі зачитати позитивні риси, які притаманні цій людині. Коли усі учасники закінчили зачитування, аркуші підкидаються угору, створюючи таким чином «позитивний дощ» із краплинок та посипаючи учасника, що сидить у центрі, його позитивними рисами. Таке «обливання» позитивними емоціями отримує кожен учасник групи.

Підбиття підсумків участі у тренінгу

Тренер просить учасників дати відповідь на запитання.

Запитання для обговорення:

Що було корисного під час проходження Програми?

Що було зайвим?

Що найбільше запам'яталось?

Що варто було б змінити?

Що саме вам допоможе у зміні вашої поведінки (ставленні)? Чому?

З якими почуттями та емоціями ви завершуєте Програму?

Яке головне побажання ви можете дати собі та іншим учасникам по завершенню [38].

Необхідно підкреслити важливість першого і останнього блоку тренінгу, так як на самому початку важливо почати процес формування групи в інтеграційному ключі, а останній дає можливість максимально оцінити ефект від проведеної роботи зробити позитивні чи негативні висновки і в майбутньому вдосконалити методику тренінгу.

Висновки до другого розділу

Аналіз результатів емпіричного дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

У підлітків, які мають високий рівень навчальних досягнень більш вираженими є показники непрямой, вербальної агресії, а також роздратування та негативізму, порівняно із “звичайними” підлітками. Однак, у “звичайних” підлітків більше проявляється фізична агресія та підозрілість. Загальний рівень

агресивності у підлітків, які мають високий рівень навчальних досягнень, є вищою, порівняно зі "звичайними".

Агресивна поведінка підлітків, пов'язана в першу чергу з таким особистісними характеристиками як нейротизм, "реактивність" особистості, негативні переживання і тривожність, та недобросовісність. Ці особистісні риси є підґрунтям для прояву роздратування, образи, вербальної і непрямой агресії.

Показники агресивності значно корелюють з показниками соціально-психологічної дезадаптації. Найбільш значущі зв'язки різних форм агресії (фізична агресія, роздратування) відмічаються з есканізмом, який пов'язаний з прагненням особистості відгородитися від реальності, з поглинанням у світ ілюзій, фантазій. З образою, як негативним ставленням до оточуючих, суттєво корелюють такі показники дезадаптації як неприйняття себе, зовнішній контроль. З почуттям провини пов'язані такі показники дезадаптації як дискомфорт, зовнішній контроль. Підлеглисть суттєво корелює з такою формою агресії як негативізм.

Як показали результати дослідження чинники статі, приналежності підлітків до різних соціальних верств, а також з різних за складом сімей істотно впливають на особливості проявів їхньої агресивності. Середовище взаємодії з ровесниками та друзями також породжує різні прояви агресивних реакцій, таких як: непряма агресія, образа, підозрілість, роздратування та фізична агресія.

Метою розробленої нами програми профілактики підліткової агресивності є створення безпечного підтримуючого середовища в умовах закладу освіти та усунення несприятливих факторів, які впливають на підвищення імовірності агресивної поведінки підлітка. Стрижневим елементом нашої профілактичної програми став соціально-психологічний тренінг формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки.

ВИСНОВКИ

Узагальнений аналіз результатів дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. У психологічній літературі немає єдності у підходах до визначення поняття агресії та чинників, що її зумовлюють. У більшості визначень поведінка називається агресивною при наявності двох обов'язкових умов: коли мають місце згубні для жертви наслідки; коли порушені норми поведінки. Щодо природи агресії, то виділяють три основні підходи: агресія трактується як уроджена, інстинктивна властивість людини; як поведінкова реакція на фрустрацію; як характеристика поведінки, що формується в результаті навчання.

Загалом ми дотримуватися такої позиції, що агресивна поведінка є деструктивною поведінкою, яка не відповідає нормам і правилам життєдіяльності, та спрямована на завдання шкоди собі, іншим людям, або ж викликає у них психологічний дискомфорт. Агресивна поведінка – це комплексне явище, що є результатом взаємодії кількох чинників.

2. На етапі емпіричного дослідження було встановлено, що специфіка прояву агресивної поведінки у підлітковому віці визначаються специфікою розвитку когнітивної сфери підлітка, його особистісними характеристиками, особливостями соціалізації у різних сферах соціального життя та приналежністю до певної статевої і соціальної групи.

Щодо впливу когнітивної сфери, то діти з високим рівнем навчальної успішності, порівняно із “звичайними”, мають свої особливості агресивних проявів. Зокрема, у підлітків, які мають високий рівень навчальних досягнень більш вираженими є показники непрямої, вербальної агресії, а також роздратування та негативізму, порівняно із “звичайними” підлітками. Однак, у “звичайних” підлітків більше проявляється фізична агресія та підозрілість. Загальний рівень агресивності у підлітків, які мають високий рівень навчальних досягнень, є вищою, порівняно зі “звичайними”. Такі тенденції потребують подальшого дослідження.

Як показав кореляційний аналіз, специфіка проявів агресивної поведінки підлітків пов'язана з їхніми особистісними характеристиками. Так, існує пряма корекція між показниками нейротизму і образи, показниками відкритості досвіду і вербальної агресії, а також показниками нейротизму і роздратування. Разом з тим зворотня кореляція існує між образою та показниками схильності до згоди та свідомості.

Показники агресії підлітків значно корелюють з показниками їх соціально-психологічної дезадаптації. Найбільш значущі зв'язки різних форм агресії (фізична агресія, непрямая агресія, роздратування) відмічаються з есканізмом, який пов'язаний з прагненням особистості відгородитися від реальності, з поглинанням у світ ілюзій, фантазій. З образою, як негативним ставленням до оточуючих, суттєво корелюють такі показники дезадаптації як неприйняття себе, неприйняття інших, зовнішній контроль. Підлеглість суттєво корелює з такою формою агресії як негативізм. Можна висловити припущення, що негативізм є захисною реакцією від підлеглості. З почуттям провини пов'язані такі показники як дискомфорт та зовнішній контроль.

Існують статеві відмінності у проявах агресивної поведінки підлітків. Як показали результати дослідження у хлопців стійко домінують фізична агресія і негативізм, роздратування, образа, а у дівчат – вербальна агресія, негативізм, а також непрямая агресія, докори сумління, почуття провини. Загальний рівень агресивності і ворожості у хлопців вищий, ніж у дівчат.

Існують відмінності у проявах агресивної поведінки у підлітків з різних соціальних верств, а також з різних за складом сімей. Так, у повних сім'ях, порівняно з неповними, більша вираженість фізичної, вербальна агресія та роздратування. Однак підлітки з неповних сімей більше проявляють непрямую агресію, образу та докори сумління.

Рівень фізичної форми агресивної поведінки найбільш виражений у дітей з сімей кваліфіковані працівники технічного профілю. Разом з тим у підлітків цієї групи проявляється мінімальний рівень негативізму. Вербальні форми агресивної поведінки типові для більшості підлітків з сім'ї службовців середньої ланки. В той же час ці підлітки відрізняються порівняно невисоким

рівнем фізичної форми агресивної поведінки. За рівнем непрямой агресії на першому місці знаходяться підлітки з сімей підсобних працівників і сімей керівних службовців. Підвищеним негативізмом відрізняються підлітки з середовища керівних працівників і сімей інтелігенції (лікарі, вчителі, інженери). У підлітків з середовища торгових працівників найбільш виражена непряма та вербальна агресія.

Отже, агресивність підлітків значною мірою залежать від їхніх стосунків з іншими людьми. Свою агресивність підлітки пов'язують, в першу чергу, з порушеннями сімейної взаємодії, а потім – шкільної. Наявність загального негативного емоційного ставлення підлітків до шкільної сфери потребує особливої уваги і спеціального вивчення.

3. Розроблена нами програми профілактики підліткової агресивності спрямована на створення безпечного підтримуючого середовища в умовах закладу освіти та усунення несприятливих факторів, які впливають на підвищення імовірності агресивної поведінки підлітка. Стрижневим елементом нашої профілактичної програми став соціально-психологічного тренінг формування у підлітків навичок ефективної взаємодії та побудови ненасильницьких форм поведінки.